

БЕППЕ
ФЕНОЛЬЙО

ОСОБИСТА СПРАВА

РОМАН

1

Звісивши руки, Мільтон, як зачарований, дивився на віллу Фульвії — єдину оселю на горі, під якою розкинулося місто Альба.

Серце його не билося, ніби боялося зрадити себе стуком.

Ось чотирі черешні біля алеї по той бік прочиненої хвіртки, ось два буки — іхні верхівки високо вигналися над близкучим темним дахом. Стіни вілли й досі білі, без розводів, без патьоків, хоча в останні дні лили дощі. Вікна позабивані дошками навхрест, і, мабуть, уже давно.

«Коли я знову побачу її? Поки йде війна, це неможливо. Та й не бажано. А ось скінчиться війна, першого ж таки дня майну до Туріна й розшукаю її. Відстань від мене до неї — це відстань до нашої перемоги».

Ковзаючись по свіжій багнюці, до нього підійшов товариш.

— Ти чого звернув з дороги? — запитав Івон. — Стоїш тут, рота роззявив. Чого не бачив? Цієї хати? Ото дивовижка!

— Я не бачив її з початку війни і побачу не раніше ніж вона скінчиться. Потерпі п'ять хвилин, Івоне.

— Одне діло терпіти, а інше — на рожен перти. Тут небезпечно. Патрулі.

— Вони сюди не потикаються, бояться. Найдалі — до залізниці дохдяте.

— Послухай мене, Мільтоне, забираємося звідси. Не люблю асфальту.

— Тут нема асфальту, — відповів Мільтон, знову обертаючись до вілли.

— Та ось же він, під нами.

Івон показав на асфальтовану стрічку шосе, що пролягала під самісінським гребенем, уся в тріщинах і вибоях.

— Не люблю асфальту, — повторив він. — На путівці я ладен стовбичити скільки завгодно, а асфальту не люблю та й годі.

— Зачекай мене п'ять хвилин, — спокійно сказав Мільтон і рушив до вілли.

Івон з невдоволеним сопінням присів навпочіпки і, сперши автомат на стегно, почав спостерігати за шосе і стежками на його узбіччі. Щоправда, він не втримався й озирнувся на товариша. «Як він іде! Скільки знаю його, ні разу не бачив, щоб він так ішов. Ніби в нього стиглі помідори під ногами».

Мільтон був дуже негарний: довготелесий, худий, сутулій. Шкіра на обличці груба й дуже бліда, але найменша зміна світла чи настрою — і колір обличчя міняється. В двадцять два роки в кутиках його вуст уже залягали дві гіркі зморшки, а чоло побрижилося від звички хмуритися. Волосся в нього було каштанове, проте місяці дощів і курява зробили своє, перетворивши Мільтона на безбарвного блондина. Його обличчя скрашували тільки очі. Сумні й лукаві, суворі й бентежні, вони сподобалися б навіть найвиагливішій дівчині. Він мав довгі сухоряві ноги коня-інохідця, що робило його ходу сягнистою, прудкою й легкою.

Хвіртка навіть не рипнула. Мільтон пройшов по алеї до третьої черешні. Як рясно вродили ягоди тієї весни сорок другого року! Фульвія залізла тоді на дерево нарвати ягід для них обох. Щоб зайсти натуральний швейцарський шоколад, якого в неї, здавалося, був невичерпний запас. Вона видряпала нагору з хлоп'ячою спрітністю, їй хотілося нарвати найдобірніших, як вона казала, ягід, і вона вмостилася на гілку досить-таки хистку. Кошичок був уже повен, а Фульвія все ще сиділа на дереві, на тій самій гілці. Йому раптом здалося, ніби вона бариться зумисне, щоб він підішов ближче і подивився на неї знизу вгору. Натомість Мільтон відступив на кілька кроків, відчуваючи, як йому терпнуть ноги і тремтять губи. «Злазь! Годі вже, злазь! Як зараз же не спустишся, я не торкнуся до ягід. Спускайся, а то я виверну весь кошик на пліт. Злазь, кажу. Не муч мене».

Фульвія пронизливо засміялася, і з гілля крайньої черешні випурхнув птах...

Легко ступаючи, Мільтон рушив далі, до будинку, але через кілька кроків спинився й обернувся до черешень. «Як я міг забути?» — подумав він з досадою.

Сталося це тут, напроти крайньої черешні. Фульвія перейшла алею і зупинилася на моріжку за деревами. Вона лягла на траву, хоч на ній була біла сукня, та й земля вже прохолола. Підібравши коси, вона підклала руки під голову і тепер дивилася на сонце. Та тільки-но він хотів і собі ступити на моріжок, вона криком зупинила його: «Стій де стой! Прихились до дерева. Ось так!» Потім, знову дивлячись на сонце, мовила: «Та й поганий же ти!» Мільтон з нею погодився, це видно було по його очах, а вона провадила: «У тебе дивовижні очі, гарний рот, дуже красиві руки, а в цілому ти поганий. — Вона ледь обернула голову в його бік. — А втім, не такий уже й поганий. Дарма кажуть, що ти негарний. Вони кажуть це не подумавши. — А потім додала вже тихше,

але так, щоб він добрے розчув: — *Niente et aestate, prope et procul, usque dum vivam...*¹ О великий боже, дай мені побачити в тій білій хмарі профіль людини, якій я це скажу! — Вона скинула на Мільтона очима і запитала: — Як ти почнеш свого наступного листа? «Фульвіє, каро моя?» — Він так замотав головою, що черкнув розтріпаним чубом об стовбур черешні. Фульвія сполосила. «Ти хочеш сказати, що наступного листа не буде?» — «Буде, але почну я його інакше. За листи можеш не турбуватися. Я все розумію. Ми вже не можемо без цього. Я не можу не писати тобі, а ти — не одержувати моїх листів».

Листи були вигадкою Фульвії. Вона додумалася до цього ще тоді, коли Мільтон уперше з'явився на її віллі. Фульвія покликала його пере-клести пісню «Deep Purple»². «По-моєму, тут ідеться про захід сонця», — сказала вона. Він переклав, пустивши платівку на найменших обертах. Фульвія почастувала його сигаретами і плиткою швейцарського шоколаду. Потім провела до хвіртки. «Чи можу я побачити тебе завтра вранці в Альбі?» — запитав він. «Ні в якому разі! — «Але ж ти щоранку буваєш у місті, — образився він. — І не вертаєшся додому, поки всі кафе не обійдеш». — «Ні в якому разі. Місто не наша з тобою стихія». — «А сюди ти дозволиш мені прийти?» — «Ти повинен прийти неодмінно». — «Коли?» — «Рівно через тиждень». Мільтон вжахнувся, що йому доведеться чекати цілу вічність. Але вона, як могла вона з такою легкістю призначити цей неможливий термін? «Отже, домовилися: рівно через тиждень. А тим часом ти напишеш мені». — «Листа?» — «А то що ж? Напиши його вночі!». — «Гаразд, але якого листа?» — «Листа та й годі». Мільтон так і зробив, і, коли він прийшов удруге, Фульвія заявила, що писати він маєтак. «Та... нічого особливого». — «Кажу тобі, маєтак! Угадай, що я куплю, тільки-но виберусь до Туріна? Шкатулку для твоїх листів. Я їх зберігатиму, і жодна душа ніколи їх не побачить. Хіба що мої онуки, коли їм буде стільки років, скільки мені тепер». І він не здобувся на відповідь, пригнічений страшною, моторошною підозрою, що онуки Фульвії навряд чи будуть їхніми спільними онуками. «А наступного листа ти як почнеш? — допитувалася вона. — Цей у тебе починається: «Фульвіє, красо»... Я справді вродлива?» — «Ні, ти не вродлива». — «Що?» — «Ти просто краса». — «Ти... ти вмієш добирати слова... Наприклад, слово «краса» я почула ніби вперше в житті!». — «А що тут дивного? — пояснив він. — До тебе не існувало на світі краси, а отже, не було й цього слова!». — «Брехунець! — проворковіла вона через секунду. — Глянь, яке дивне сонце!» І вона скопилась на ноги і, добігши до краю алеї, задерла голову до сонця...

Тепер погляд Мільтона повторив тодішній шлях Фульвії, але, не досягши кінця алеї, повернувся назад, до крайньої черешні. Боже, як це дерево змиршавіло й потрухло! Було щось непристойне в тому, як воно обтрушувалося від крапель, тримячи проти білястого неба.

Нарешті він скинув із себе заціпнення й подибав до майданчика перед портиком веранди. Жорства злилася від напівзотлілого лися, листя, що згромадилося на землі за дві осені його розлуки з Фульвією. Вона майже завжди вмощувалася з книжкою ген там, біля самих по-ручнів веранди, у великому плетеному кріслі з червоними подушками. Вона читала «Зеленого капелюха», «Фройляйн Ельзу», «Пропашу Альбертіну»... Бачити ці книжки в неї у руках для нього була суща мука. Він просто терпіти не міг Пруста, Шніцлера, Майкла Арлена. Але згодом у Фульвії пропав інтерес до цих книжок: здавалося, їй було досить віршів та новел, які він весь час перекладав тільки для неї. Першим він приніс їй переклад «Евелін Хоуп». «Це мені?» — спитала Фульвія. «Одній тобі!». — «А чому одній мені?» — «Бо... шкода буде, як ти цього не зрозуміш». — «Мене шкода?» — «Ні, мене». — «А що саме ти переклав?» — «Beautiful Evelyn Hope is dead. Sit and watch by her side an

¹ Взимку і влітку, близько її далеко, поки житиму... (лат.).

² Темний пурпур (англ.).

*hour*¹. Згодом у неї заблищають очах сльози, і вона почала вихвальти перекладача: «Невже це ти переклав? Таж ти справжній чародій. А чогось веселішого ти ніколи не перекладав?» — «Ніколи». — «А чому?» — «Веселе якось не трапляється. Мабуть, уникає мене».

Наступного разу він приніс їй оповідання Едгара По. «Про що тут?» — «*Of my love, of my lost love, of my lost love Morella*². — «Цієї ж ночі прочитаю». — «Я перекладав його дві ночі». — «А коли ж ти спиш?» — «Тільки не вночі, — відповів він. — Жодна ніч не обходиться без повітряної тривоги, а я дружинник ППО». Фульвія засміялась. «ППО? Ти дружинник ППО? Краще б ти мені цього не казав. Сміх та й годі! Добриволець ППО, з пов'язкою на рукаві!» — «З пов'язкою — так, але доброволець — де там! Нас викликали до федерації й усіх позаписували, і тепер, якщо не з'явився за тривогою, чекай уранці жандармів. Джорджо також записали». Але із Джорджо Фульвія не кепкувала — мабуть, уже не було настрою.

Саме Джорджо Клерічі і познайомив його з Фульвією, у спортивній залі, після баскетбольного матчу. Вони вийшли з роздягальні і побачили її серед глядачів, що вже розходилися, — перлину, яка сковалася серед водоростей. «Це Фульвія. Їй шістнадцять років. Втекла з Туріна від бомбувань, хоча, коли говорити широко, вони її більше веселили, аніж лякали. Тепер вона живе у нас на горі, в колишній віллі нотаріуса... У неї купа американських платівок. Фульвіє, цей хлопець знає англійську, як бог».

Тільки в останню мить Фульвія звела на Мільтона очі, і в них виразно читалося: цей хлопець може бути ким завгодно, тільки не богом...

Мільтон затулив обличчя долонями і спробував уявити очі Фульвії. Та потім відняв долоні, змучений напругою і страхом, що не зможе пригадати, які в неї очі. Вони були карі, із золотими цяточками.

Він обернув голову і вище, на схилі, побачив Івона: той сидів назпочіпкі і все ще оглядав підніжжя пагорба.

Мільон піднявся на веранду. «Фульвіє, Фульвіє, любов моя! — На порозі її дому йому здалося, що вперше за багато місяців він не говорить цих слів у пустку. — Я той самий, що й колись, Фульвіє. Чого я тільки не бачив, де тільки мене не носило... Я тікав і переслідував. Я, як ніколи, почував себе живим, і я не раз прощався з життям. Я сміявся, і я плакав. Я вбив одну людину — іншого вибору не було. На моїх очах спокійно вбили багатьох. Але я такий самий, як і колись».

Мільтон почув кроки на доріжці за будинком. Він зірвав з плеча американський карабін, але підозріло важка хода була ходою жінки.

2

З-за рогу визирнула сторожиха.

— Гей, партізане! Чого вам треба? Кого ви шукаєте? А, це ви...

— Так, це я, — озвався Мільтон без усмішки, вражений тим, як вона постаріла. Тіло її висохло, обличчя змарніло, а волосся стало зовсім сиве.

— Приятель синьйорини, — сказала жінка, покидаючи свій сковок за рогом. — Один із приятелів. А Фульвії нема, повернулася до Туріна.

— Я знаю.

— Вона поїхала понад рік тому, коли ви, хлопці, затіяли цю вашу війну.

— Я знаю. І відтоді ви не мали ніякої звістки?

— Від Фульвії? — Стара похитала головою. — Вона обіцяла, що напише мені, та так і не прислала жодного листа. Але я все одно чекаю і колись одержу.

¹ Вмерла прегарна Евелін Хоуп. В жалобі посидь коло неї (англ.). — вірш англійського поета Роберта Браунінга.

² Про мое кохання, про мое загибле кохання, про мое загибле кохання — Мореллу (англ.). Ідеється про оповідання Едгара По «Морелла».

«Ця жінка,— думав Мільтон, дивлячись на неї невидющими очима,— ця стара сільська жінка одержить листа від Фульвії. З розповідлю про її життя-буття, зі словами привіту й підписом».

Підписувалася вона так: Фульвія — хоча, можливо, не для всіх, а лише для нього.

— Мабуть, вона написала мені, тільки лист не дійшов.— Сторожиха похнюпила голову.— Фульвія добра. Гаряча, свавільна, але дуже добра.

— Авжеж.

— І гарна, дуже гарна.

Мільтон не відповів — тільки закопилив нижню губу. Він завжди так робив, коли йому було боляче. Врода Фульвії завдавала йому муки.

Жінка якось дивно глянула на нього і промовила:

— Подумати лише, їй немає ще й вісімнадцяти. А тоді заледве шістнадцять минуло.

— Прошу вас, пустіть мене в дім.— Голос не слухався Мільтона і звучав різко, майже хрипко.— Ви не уявляєте, як це... важить для мене.

— Гаразд,— відповіла вона.

— Я подивлюся тільки нашу кімнату.— Він марно силкувався говорити спокійніше.— Я заберу у вас дві хвилини, не більше.

— Та прошу, прошу.

Вона відчинить йому зсередини, для цього їй доведеться обійти довкола дому, хай він трохи зачекає.

— Заодно скажу синові фермера, щоб постеріг надворі.

— З того боку, якщо можна. З цього вартоє мій товариш.

— А я думала, ви самі,— сказала жінка, знову стурбувавшись.

— Вважайте, що так воно є.

Сторожиха скovalася за рогом, а Мільтон спустився сходами з веранди. Він плеснув у долоні, щоб привернути увагу Івона, і показав йому розчепірену п'ятірню. П'ять хвилин, хай почекає п'ять хвилин. Тоді глянув угору, щоб запам'ятати, яке небо було цього незабутнього дня. Там пливла курсом на захід флотилія темних хмар, таранячи ріденькі білі хмаринки, які одразу розпадалися на клапті. Дерева захищалися під поривом вітру, і по жорсткі заторохтили краплі дощу.

Серце в Мільтона калатало, губи пересохли. Йому вчувався патефон, ніби за дверима щойно поставили *«Over the Rainbow»*¹. Ця платівка — його перший подарунок Фульвії. Купивши її, він три дні сидів без курива. Мати видавала йому по лірі на день (батько Мільтона помер), і цих грошей вистачало тільки на сигарети. Того дня, коли він приніс Фульвії платівку, вони прокрутили її двадцять вісім разів. «Тобі подобається?» — запитав він, весь напружившись від нетерпіння, бо насправді йому кортіло запитати: «Ти любиш цю платівку?» — «Ти ж бачиш, я її знову ставлю,— відповіла вона. І додала: — Мені страх як подобається. Коли вона закінчується, таке відчуття, ніби щось справді урвалося». Минуло кілька тижнів, і він повернувся до цієї самої теми: «Фульвіє, в тебе є улюблена пісенька?» — «Важко сказати. Є три-чотири пісні, які я люблю». — «А хіба оця не...» — «Можливо. А втім, ні! Вона дуже славна, я від неї в захваті, але не більше ніж від трьох-четирьох інших».

Сторожиха вже підходила до дверей, паркет під її ногами рипів неприродно різким, зловорожим рипом. «Ніби невдоволений, що його розбудили», — подумав Мільтон. Він поспішив до веранди й зашкрябав брудними черевиками, чистячи їх об східці. Всередині дому клацнув вимикач і забряжчав замок. Він усе ще витирав ноги,

Двері причинилися,

¹ «Над веселкою» (англ.).

— Заходьте, заходьте, чого ж ви стоите?

— У вас же паркет...

— Ну то ѿ ѿ, як паркет? — відповіла вона з якимсь лагідним жалем. Та все ж зачекала, поки він обшкрябає з черевиків багнюку. — Оце зарядило, дощ і дощ, — нарікала вона. — Фермер каже, литиме ще довго. Зроду не видавалося такого мокрого листопада. А ви, партизани, весь час просто неба. Де ви сушите одіж?

— На собі, — відповів Мільтон, і досі не зважуючись переступити поріг.

— Ну, та годі, заходьте вже, заходьте.

Жінка засвітила в люстрі тільки одну лампочку. Тъмяне світло падало на інкрустований стіл, і зачохлені крісла та канапа примарно біліли в сутінках.

— Таке враження, ніби заходиш до склепу, вам не здається?

Він захихотів робленим і нещирим сміхом. Не міг же він їй признатися, що для нього це найсвітліше місце в усьому світі, що тут захованний весь сенс його життя.

— Боюся... — почала стиха жінка.

Та Мільтон уже не зважав на неї, може, навіть не чув її, він подумки бачив Фульвію, в її улюбленаому куточку, на канапі, — голова ледь одкинута, одна коса звисає вниз, важка, лискуча. А він сидить у кутку напроти, сидить, випроставши свої цибаті ноги, і довго, цілі години, говорить до неї, а вона слухає, тамуючи подих, і погляд її, як завжди, блукає невідомо де. Фульвія. У неї завжди очі були на мокруму місці. І коли її уже несила було стримувати сльози, тоді вона, мотнувши головою, повставала: «Годі! Замовкни. Ти змушуєш мене плакати. Ти на те тільки й говориш, щоб я заплакала. Ти злока. Ти й теми добираєш лише такі, щоб довести мене до сліз, тобі приємно дивитися, як я плачу. Ні, ти не злока. Ти сумний. Навіть не сумний, а похмурій. Якби ти теж заплакав... Ти сумний і негарний. А я не хочу бути сумною, як ти. Я гарна й весела. Принаймні досі була такою».

— Боюся, — казала сторожиха, — по війні Фульвія вже сюди не повернеться.

— Повернеться.

— Я б рада була, але боюся, що ні. Як тільки війна скінчиться, її батько продаст віллу. Він її купив для Фульвії, щоб вона могла виїхати з міста. Він би вже продав її, якби в ті часи і в тих краях знайшлися покупці. Боюся, що в наших горах Фульвії ми більш не побачимо. Вона їздитиме на море, як їздила щоліта перед війною. Вона тим морем марила, Алассіо в неї з уст не сходило. Ви були коли-небудь в Алассіо?

Мільтон зроду там не бував, він чути не хотів про це містечко, він раптом зненавидів його. Хоч би війна зрівняла його з землею, і тоді Фульвія не тільки не зможе вернутися туди, а й думати про це забуде.

— Батьки Фульвії мають у Алассіо свій дім. Коли в неї коти на душі шкrebli або нудно було, вона завжди розводилася про море й про Алассіо.

— А я кажу вам, вона повернеться.

Він рушив до столика, що стояв біля протилежної стіни, поряд з комінком. Нахилившись, пальцем намалював на запорошеній поверхні патефона. «Over the Rainbow», «Deep Purple», «Covering the Water-front», сонати для фортепіано і «Over the Rainbow», «Over the Rainbow», «Over the Rainbow»...

— Та й попрацював же цей патефон! — сказала жінка, сварячись пальцем у пустку.

— Авжеж.

— Тут танцювали дуже багато — просто до упаду. Але ж танці були заборонені, навіть у дома. Пам'ятаєте, скільки разів я входила і благала вас бути обережнішими? Надворі все було чути, звідси аж до середини схилу.

— Пам'ятаю.

— А ви не танцювали. Чи я помиляюся?

Так, він не танцював. Ніколи навіть не пробував і не прагнув навчитися. Він тільки дивився, як танцюють Фульвія та її партнер, міняв платівки і накручував патефон. Коротше кажучи, був машиністом. Так прозвала його Фульвія. «Не спи, машиністе! Хай живе машиніст!» У її голосі звучало щось неприємне, але Мільтон ладен був слухати тільки її, оглухнувши для всіх людських голосів, для всіх звуків природи. Найчастіше Фульвія танцювала з Джорджо Клерічі, вони витримували по п'ять-шість платівок поспіль, розмикаючи руки лише в недовгих паузах. Джорджо був найвродливішим хлопцем у Альбі, та й найбагатшим, і, звісно, він найкраще за всіх одягався. Серед місцевих дівчат йому не знаходилося рівні. Та ось із Туріна приїхала Фульвія — і вийшла ідеальна пара. Він був блондин золотистого відтінку, вона — жагуча брюнетка. Фульвія захоплювалася Джорджо як партнером. *«He dances divinely*¹, — заявляла вона. А Джорджо казав про неї: «Вона... її годі описати, — і, обернувшись до Мільтона, додавав: — Навіть тобі, златоустові, не описати...» У відповідь Мільтон тільки посміхався — спокійно, впевнено, майже співчутливо. Вони ніколи не розмовляли, танцюючи. Про нього, хай собі Джорджо танцює з Фульвією, зрештою тільки на це він і здатний. Лише одного разу Мільтон розсердився, коли з недогляду Фульвії поставили для танцю платівку *«Over the Rainbow»*. Він сказав їй про це, і вона, опустивши очі, прошепотіла: «Маєш рацію».

Якось вони були самі. Фульвія накрутила патефон і поставила *«Over the Rainbow»*. «Потанцюй зі мною». Він відповів, може, крикнув: «*Hi!*» — «Танцювати тобі неодмінно треба навчитися. Зі мною, заради мене!» — «Я не хочу вчитися... з тобою». Але вона вже вхопила його за руку і, пританцюючи, тягла на середину кімнати. «*Hi!* — не вгавав Мільтон, однаке він так зніяковів, що навіть не пробував пручатися. — Тим паче не під цю пісню!» Та вона ніяк його не пускала, і він весь напружився, силкоючись не наступати їй на ноги і не навалюватись на неї. «Треба навчитися,— наполягала вона.— Я так хочу. Я хочу, щоб ти був моїм партнером. Обридло мені вже танцювати з мовчунами. Я більше не можу не танцювати з тобою». Потім несподівано, коли Мільтон уже ладен був поступитися, вона зупинилася і відштовхнула його від себе. «Іди ти під три чорти! — гукнула вона, сідаючи на канапу.— Ти бегемот, худий бегемот». Але через мить він відчув, як на плечі йому лягли руки Фульвії, а потилицю зігрів її гарячий подих. «Прошу тебе, постараїся не горбитися. А то як дід. Розпростай плечі. Ти повинен дбати про свою поставу. А зараз сядьмо — і говори зі мною...»

Мільтон підійшов до книжкової шафи, зваблений тьмавим блиском скла. Він уже помітив, що шафа майже порожня, залишилося з десяток книжок, забутих, непотрібних. Він нахилився до полиць і одразу випростався, ніби його вдарили знизу. Мільтон зблід, йому перехопило подих. Серед кількох залишених книжок він побачив *«Тесс із роду д'Ербервіллів»*, свій подарунок Фульвії, що коштував йому півмісячного бюджету.

— Хто відбирав, які з книжок повезти, а які залишити? Фульвія?

— Вона.

— Невже вона?

— А хто ж ішо? — здивувалася сторожиха.— Вона одна їх і читала. Сама відбирала і пакувала. Але головне для неї був патефон із платівками. Книжки, як бачите, залишила, а платівки позабирала всі.

У дверях з'явилася голова Івона, обличчя кругле й бліде, як місяць.

— Що там? — запитав Мільтон.— Хтось підіймається?

— Нема нікого, але забираємося звідси. Пора.

— Ще дві хвилини.

¹ Він танцює, як бог (англ.).

Івон скривився і, зітхнувши, зник за дверима

— Ви вже даруйте мені. Більш я вас не потурбую, не з'явлюся тут до самого кінця війни.

Стара розвела руками.

— Та що ви! Головне, аби не сталося чогось. Я вас добре пам'ятаю. Ви, мабуть, помітили, я одразу вас упізнала. Хочу сказати... мені подобалося, коли ви приходили до синьорини. Саме ви. Не те, що інші. Не те, що синьорино Клерічі, щиро кажучи. До речі, куди заподівся синьорино Клерічі? Він що, теж партизан?

— Так, ми разом. Точніше, весь час були разом, а недавно мене перевели до іншого загону. Але чому ви кажете, що віддавали перевагу мені, а не Джорджо? Я маю на увазі — як гостеві.

Жінка завагала й махнула рукою, чи то зрікаючись своїх слів, чи то закликаючи Мільтона не зважати на них, але Мільтон наполягав:

— Ну, кажіть же, кажіть. — Нерви в нього напнулись, як струни.

— А ви не розповісте синьорино Клерічі, як його побачите?

— Навіщо ж?

— Синьорино Клерічі, — сказала тоді жінка, — змусив мене добре похвилюватися. Я навіть розгнівалася. Я вам це кажу, бо шаную вас, бо ви порядний хлопець, з обличчя видно, повірте, я в житті не зустрічала хлопця з таким серйозним обличчям. Ви мене розумієте. З мене що питати, я сторожиха на дачі та й годі, але синьора, мама Фульвії, просила мене, хотіла, щоб я була...

— За хаяйку, — підказав Мільтон.

— От-от, якщо це не надто гучно сказано. І я повинна була дивитися, що робиться довкола синьорини. Ви мене розумієте. За вас я була спокійна, цілком спокійна. Ви удвох весь час розмовляли. Чи, точніше, ви говорили, а Фульвія слухала. Правду я кажу?

— Правду, правду.

— А ось за Джорджо Клерічі...

— Так... — вичавив із себе Мільтон.

— Останнім часом, тобто останнього літа, я хочу сказати, влітку сорок третього — ви, здається, були в армії, так?

— Так.

— Останнім часом він унадився до нас і здебільшого вночі. Сказати по широті, ті нічні приїзди були мені не до вподоби. Він приїздив на казенном автомобілі. Пам'ятаєте машину, яка завжди стояла перед мерією? Ну, таку гарну, чорну, з цим, як його... газогенератором?

— Так.

Жінка похитала головою.

— Ні разу не чула, щоб вони розмовляли. Я підслуховувала, мені аж ніяк не сором, така моя робота. Але вони мовчали, ніби їх зовсім нема. І в мене душа була не на місці. Тільки ж, прошу вас, не кажіть нічого вашому приятелеві. Вони почали затримуватися допізنا, щоразу все довше й довше. Хай би вони ще сиділи тут, під черешнями, я б мала менший клопіт. Але вони взяли собі за моду прогулюватися. Почали ходити звідси.

— Куди саме? Куди ходити?

— Коли як. Але найчастіше до річки. В той бік, де річка.

— Ага.

— Я, звісно, їх чекала, але вони щоразу все пізніше приходили.

— О котрій годині?

— Іноді й опівночі. Мені слід було побалакати з Фульвією.

Мільтон люто замотав головою.

— Авжеж, мені слід було побалакати з нею, — наполягала жінка, — але я так і не зважилась. Я боялася її, хоч вона мені в дочки годиться. Аж це якось увечері, точніше, вночі, вона вернулася сама. Я так і не довідалася, чому Джорджо її не провів. Година була вже пізня, бралася за північ. Пригадую, на всій горі уже не дзвеніла жодна цикада.

Знадвору долинув свист, а потім крик Івона:

— Мільтоне!

Він навіть не обернувся, тільки сіпнулися м'язи на вилицях.

— А далі?

— Що далі? — перепитала сторожиха.

— Фульвія і... він?

— На віллу Джорджа вже не потикався. Але вона виходила. Вони призначали побачення. Він чекав метрів за п'ятдесят, ховаючись за живоплотом, щоб його видно не було. Але я стояла нагорі й бачила, його виказувало світле волосся. В ті ночі місяць був яскравий-преяскравий.

— І довго це тривало?

— Аж до минулого вересня. А потім почалася веремія — перемир'я, німці. І Фульвія поїхала звідси разом із батьком. Ну й слава богу, при всій моїй любові до неї. Я була сама не своя. Я, звісно, не кажу, що на їхньому сумлінні гріх...

Ось він, подивіться, тримтить у своїй формі кольору хакі, трясеться, як осиковий лист, карабін аж підстрибує за плечем, обличчя сіре, рот розтулений, язик розпух і прилип до гортані...

Мільтон удавано закашлявся, щоб вигадати час і здобутися на слово.

— Скажіть мені, будь ласка, коли саме поїхала Фульвія?

— Дванадцятого вересня, я точно пам'ятаю. Її батько зразу зрозумів, що жити на такому відлюдді тепер стане куди небезпечніше, ніж у великому місті.

— Дванадцятого вересня, — луною озвався Мільтон. А він, де він був того дванадцятого вересня сорок третього року? Мільтон напружив думку і таки згадав. У Ліворно. Сидів, замкнувшись у кабінці вокзального туалету, голодний, — три дні не мав рісکи в роті, — вбраний у лахи з чужого плеча. Уже майже зомліваючи від голоду й нестерпного смороду, він визирнув за двері й побачив машиніста, що застібав штани. «Звідки їдеш, служивий?» — стиха запитав той. «З Рима». — «А де твій дім?» — «У П'емонті». — «Турін?» — «Ta майже». — «Ну що ж, можу підкинути до Генуї. Вирушаемо через півгодини, але краще зараз же сковати тебе в тендері. Потім скидатимешся на сажотруса, не запречуюш?»

— Мільтоне! — знову гукнув Івон, правда, уже не так вимогливо, але сторожиха здригнулася з переляку.

— Знаєте, вам, мабуть, краще піти. А то я починаю боятись.

Мільтон машинально обернувся й рушив до дверей. Думка про те, що треба членою попрощатися з жінкою, гнітила непосильним тягарем. Він замружився і сказав:

— Ви були дуже ласкаві. І ви смілива жінка. Дякую за все.

— Та нема за що. Хоч ви й налякали мене своєю рушницею, я рада, що ви прийшли.

Мільтон прощальним поглядом обвів кімнату Фульвії. Він прийшов сюди, сподіваючись, що це підбадьорить його, додасть снаги, а тепер ішов звідси спустошений, убитий.

— Ще раз дякую. За все. Можете замикати.

— Ви там дуже ризикуєте собою? — поцікавилася жінка.

— Та ні, не дуже, — одказав він, поправляючи на плечі карабін. — Досі нам щастило, дуже щастило.

— Дай боже, щоб так було до кінця. І... це точно, що переможете ви?

— Точно, — відповів він, блідий як смерть, і повз Івона кинувся бігти по алеї.

До Треїзо вони повернулися близько шостої. Дорога парувала під їхніми ногами, і останні проблиски дня, здавалося, розчинялися у пасмах сірого туману, притиснутих до крутосхилів.

А проте вартовий упізнав їх здаля і, назвавши обох поіменно, випрінув назустріч із-під шлагбаума, біля якого стояв на посту. Це був підліток років п'ятнадцяти, не більше, гладкий, поважний, зростом лише трохи вищий за свій карабін. Звали його Джілера.

Ось вони й у дома. На дзвінці вибило шосту, і бамкіт курантів здався Мільтонові якимсь особливим. Ось вони й у дома. З просяклих вогкістю хлівів смерділо дужче, ніж завжди, по вулицях жовтими струмками розтікалася гнойовиця від волов'ячих кізяків. Ось вони й у дома. Мільтон ступав метрів за тридцять попереду Івона, високий і прудкий, Івон же спотикався з утоми.

— Мільтоне,— гукнув Джілера,— ну що там цікавого в Альбі?

Не відповідаючи, Мільтон мовчки проминув його і подався до центру селища, до школи, навіть ходи наддав, поспішаючи скоріше побачити Лео, командира загону.

— Джілеро, не знаєш, що сьогодні на вечерю?— відсапуючись, поцікавився Івон.

— Знаю, я вже рознюхав. М'ясо та жменька горіхів. Хліб учорашній.

Івон перейшов на той бік вулиці і, знесилений, спустився на колоду біля хатини вагаря. Хитаючи головою, він терся потилицею об стіну, і крейда, осипаючись, лягала лупою йому на голову.

— Що з тобою, Івоне, чого ти так пухкаєш?

— А ти походи з Мільтоном,— відповів Івон.— Мільтон на ходу ко-го завгодно доконає. Назад ми давали кілометрів сто на годину.

Хлопець пожвавішав.

— За вами гналися?

— Де там! Аби ж то річ у цім. Ми б так не перли, запевняю тебе.

— А що ж сталося?

— А те, що відчепився від мене!— гrimнув Івон.

Він не міг пояснити, чому вони так гнали, не розповівши про дивацьке, безумне поводження Мільтона. Та коли він розкаже про це Джілері, той роздзвонить невину по всьому розташуванню, і його слова неминуче дійдуть до Мільтона, а Мільтон уже побалакає щиро не з ким-небудь, а з ним, Івоном. Треба сказати, що Івон шанував і побоювався небагатьох, але Мільтон належав до числа цих небагатьох.

— Як ти сказав? — перепитав Джілера, не вірячи своїм вухам.

— Щоб ти від мене відчепився.

Джілера ображено поплентав до вартівні, а Івон закурив англійську сигарету. Він чекав нападу кашлю, від якого скорчився б у три погибелі, але затяжка пройшла як по маслу. «Фашистський потрух! — вилаявся він подумки.— І який це гедзь його вкусив? Вискочив із вілли, наче сто чортів за ним гналися, і цілу дорогу хоч би дух перевів. І я слідом — у боці ріже, сам нічогісінько не розумію і кинути його напризволяще не наважуюсь. Треба було відстati й вертатися собі тихенько, тоді в боці не різало б».

Спершись на шлагбаум, Джілера поглядав скоса на Івона й притупував ногою.

Івон одвернувся в другий бік. «Який же все-таки гедзь йогокусив? Як на мене, то він просто збожеволів або щось таке. Але ж Мільтон завжди був спокійним хлопцем, та що там спокійним — із залізними нервами. Я свідок. Він не втрачав тями навіть тоді, коли Ї втрачав сам Лео. Хлопець хоч куди. Та зрештою він студент, а всі студенти трохи навісні. У нас, простолоду, вдача врівноваженіша».

Сколихнувши повітря, на землю впало кілька важких крапель.

— Знову дощ,— голосно сказав Івон.

Джілера мовчав.

— Так і грибом stati недовго,— не вгамовувався Івон.— Справді, на мені вже цвіль росте.

Джілера тільки плечима знизав, блукаючи неуважним поглядом по схилу. Дощ так і не почався.

Івон знову поринув у свої думи, раз у раз пахкаючи димом, поспішаючи докурити сигарету, поки вона не розмокла в його пальцях. «Незрозуміло, що це на нього найшло, що він побачив чи почув у тому багатому домі? Мабуть, чогось йому натуркала та баба.— Він кинув недокурок і сердито пошкряб потилицю.— Що ж вона все-таки йому бовкнула, ота стара відьма? Судячи з усього, тут замішана дівка, і дурню ясно.— Івон презирливо засміявся подумки.— Що й казати, знайшов час, щоб гинути за дівкою! От уже не чекав від такого партизана, як Мільтон. Дівчата! Сьогодні! Та це смішно! Хіба зараз до них? Одне зрозуміло: вони зі старою мегерою згадали колишнє життя, а ворушити минуле радше мука, ніж радість. Партизанська доля не мед, ледь що — і зламався. Все колишнє краще залишили на потім. На потім!»

— Вітер,— повідомив Джілера спокійно, вже не сердячись.

— Ага,— з готовністю підхопив Івон і скучився на колоді, обхопивши себе за плечі.

З боку Альби поривами віяв різкий низовий вітер.

«А що він утнув далі,— думав Івон,— перед мостом біля Сан-Рокко. Невже цей навіжений Мільтон міг би попхатись і на нього?» А що міст замінований, про це навіть дерева та каміння знали. Трохи не доходячи до селища, Івон відстав від Мільтона метрів на сто і зрубив його з очей: той зник за горбочком. Про міст Івонові сяйнуло чисто випадково, і коли, незважаючи на гостру різь у боку, Івон рвонув угому схилом і збіг на горбочок, він побачив, що Мільтон спускається до мосту, невідвортно й сліпо, мов робот. До мосту залишалося якихось двадцять метрів. Івон крикнув: «Мільтоне!»— але той навіть не обернувся. Івон заревів на все горло, і цього разу його крик, підсиленний розpacем і складеними в рупор долонями, напевне був чутний на вершині сусідньої гори. Мільтон рвучко спинився, ніби в спину йому вдарила куля. Повільно обернувся. Стоячи на горбочку, Івон кілька разів показав рукою на місток, а тоді покрутів пальцем біля лоба. Міст замінований, що він, здурів? Мільтон нарешті кивнув, спустився під місток і по річкових валунах перейшов на той берег. І на подяку почекав його потім? Як же, тільки-но вибрався на той берег, так відразу почимчикував, аж у Івона руки засвербіли пустити йому навздогін чергу.

Івон звівся з колоди, прислухався, що робиться в селі, і здивувався.

— Ніби повимирали всі. Джілеро, куди запрапостилися наші?

— Майже всі на ріцці.— У хлопця знову був невдоволений голос.— Кажуть, це бачити треба, як річка піднялася.

— Дурниці,— кинув Івон.— Дві години тому ми з Мільтоном бачили, в Альбі. Так, піднялася, але поки що нічого особливого.

— Можливо, в цих місцях річка вужча, от і здається, ніби вона піднялася вище.

— Ти не думай, ніби я не хочу, щоб вона піднялася,— пояснив Івон.— Та хай вона хоч із берегів вийде. Принаймні з того боку до нас ніхто не сунеться.

Почувся шалений тупіт чиїхось ніг, і з-за гребеня гори виринув Мільтон. Порив вітру обрушився на нього, не додавши і не віднявши жодної складки на його формі. Він запитав про Лео, в штабі він його не знайшов.

— По обіді весь час був там,— відповів Джілеро.— Звідки я знаю? Може, він до лікаря пішов Лондон слухати. Спробуй-но заглянути до лікаря.

Дорогою, прикинувши, коли початок передачі і доки вона триває, Мільтон вирішив, що від лікаря Лео вже пішов.

Так воно й було: Лео щойно вернувся до штабу, запалив карбідову лампу і саме рівняв гніт.

Він стояв за кафедрою — з усіх меблів тільки кафедра залишилася на своєму місці, а парті були звалені на купу в кутку.

Зашовши, Мільтон став біля порога, в тіні.

— Лео, відпусти мене завтра. Всього на півдня.

— І далеко ж ти зібралася?

— До Манго.

Лео підкрутив гнота. Тепер їхні тіні, від пояса й вище, опинились на стелі.

— В Манго? Що, знудився за колишнім загоном? Страйвай, чи не збираєшся ти кинути мене самого з цією армією шмаркачів?

— Не турбуйся, Лео. Я ж казав: можу дати розписку, що закінчу війну разом з тобою. Так воно й буде. В Манго я маю тільки побалакати з одним чоловіком.

— Я його знаю?

— Це Джорджо. Джорджо Клерічі.

— А... Ви ж із Джорджо друзі нерозлийвода.

— Ми виростили разом,— процідив Мільтон крізь зуби.— То як, відпускаєш? Я вернуся опівдні.

— Повертайся хоч увечері. Завтра вони дадуть нам понудитися. Гадаю, вони не чіпатимуть нас деякий час.

— Я вернуся опівдні,— уперто повторив Мільтон, збираючись іти.

— Хвилинку. А про Альбу ти мені нічого не розкажеш?

— А що я бачив? — відказав Мільтон, тупцяючи біля порога.— Всього лише один патруль на бульварному кільці.

— Де саме?

— Біля епіскопського саду.

— Так,— вимовив Лео. Білки його очей сяяли при яскравому світлі карбідки.— Так. А в який бік вони йшли? До нової площі чи до електростанції?

— До електростанції.

— Та-ак,— протяг Лео, цього разу з гіркотою.— Ти вже пробач мені, Мільтоне, але я просто-таки закохався в твоє місто. А для моого загону — це головне місто Італії... Отож, з твого дозволу, я люблю твою Альбу, я без тями від неї і тому хочу знати, хочу, хай тобі абищо, знати, де, коли і як я її... Та що це з тобою? Невралгія?

— Яка там невралгія! — спалахнув Мільтон, усе ще приголомшений, з перекошеним від болю обличчям.

— Та й пика ж у тебе! Нема гіршого, як ото болять зуби. І де це лихо взялося на наші голови? Певне, даетесь знаки ця вічна моква. Отже, патруль? А що іще? Бачив новий бункер біля Порта-Кераска?

А Мільтон думав: «Ні, більше не витримаю. Якщо він не відчепиться від мене зі своїми запитаннями, я... я за себе не ручуся! Але ж це Лео! Лео! А що вже казати про інших! Виходить, що тепер мені на все начхати? Війна, свобода, товариши, вороги — нічого вже мені не треба. Нічого, крім правди про Фульвію».

— Бункер, Мільтоне.

— Бачив я бункер,— зітхнув він.

— Тоді розказуй.

— По-моєму, він зроблений капітально. Звідти прострілюється не лише дорога, а й поле, і берег річки. Той, де тартак і тенісний корт.

На тому корті Фульвія грава з Джорджо. Двома білим ангелами пурхали вони по червоному майданчику, який, завдяки турботам Джорджа, дуже старанно рівняли й поливали перед грою.

Мільтон сидів на лавочці. Фульвія веліла йому судити, але він що-секунди збивався або плутав рахунок. Він сидів у незручній позі, безпеково сиваючи цибатими ногами, кулаки стиснуті в кишенях, щоб штани не так обпинали худі стегна, грошій нема, а то б він купив чогось прохолоджувального, щоб здаватися соліднішим, попиваючи напій, про запас одна-єдина сигарета, яку треба берегти, поки стане терпцю, в одній з кишень — аркушик із перекладом вірша Ітса. «When you are old and gray and full of sleep...»!

¹ «Коли старий ти, посивілий, сонний...» (англ.).

— Тобі погано? — стурбовано допитувався терплячий, як завжди, Лео.

— Ні, ні,— схаменувся він.— Надто дорога втіха. Я відчував, що теніс — моя гра. Але це надто дорого. Одна ракетка скільки коштує, мене б сумління замучило. От я й обрав собі баскетбол.

— Чудова гра,— сказав Лео.— Щиро англосаксонська. Мільтоне, тобі ніколи не приходило в голову, що коли людина грає в баскетбол, вона не може стати фашистом?

— Як подумати, то, може, й так.

— А ти добре грав?

— Я?.. Пристойно.

Тепер Лео був задоволений. Мільтон позадкував до дверей, ще раз повторивши, що до обіду повернеться.

— Кажу ж, повертайся хоч і ввечері,— озвався Лео.— Ех, Мільтоне, ти навіть не повіриш, але сьогодні мені стукнуло тридцять.

— Це рекорд.

— Хочеш сказати, що якби я завтра гигнув, то гигнув би старим, який уже зажився на світі?

— Що не кажи, а це таки рекорд.— Тим-то я й вітаю тебе тільки для годиться.

Надворі вітер уже майже стих. Дерева більше не рипіли, з них не крапало, і тільки ледь тримтіло листя в ритмі невимовно тужної мелодії...

Somewhere over the rainbow
skies are blue.
And the dreams that you dare
to dream really do come true¹.

На околиці загавкав собака, якось уривчасто й злякано. Швидко смеркало, але над гребенями жеврів пруг сріблястого світла — чи то край неба, чи то світіння самих горбів.

Мільтон повернувся обличчям до пасма пагорбів між Трейзом і Манго — свого завтрашнього маршруту. Погляд його прикипів до великого самотнього дерева з кроною у вигляді чаши, ніби відтиснутої на тлі сріблястої смужки, що ржавіла просто на очах. «Якщо це правда, самотність цього дерева — ніщо проти моєї самотності». Якимсь шостим чуттям він знайшов північний захід, і, обернувшись обличчям до Туріна, сказав уголос:

— Глянь на мене, Фульвіє, ти бачиш, як я мучуся. Дай мені знати, що це неправда. Для мене дуже важливо, щоб це виявилося неправдою.

Завтра, хай би яких зусиль це йому коштувало, він про все дізнається. Якби Лео не відпустив його, він пішов би без дозволу, порозпихавши з дороги й вилявши всіх вартових. Тільки б проприматися до завтра. Ніч попереду буде найдовшою ніччю в його житті. Але завтра він узнає правду. Інакше він не зможе жити і, головне, не зможе померти — адже час тепер такий, що хлопців його віку чекає скорше смерть, ніж життя. Ради цієї правди він би всього зрікся. Якби довелося вибирати між цією правдою і пізнанням усесвіту, він би вибрав свою маленьку правду.

«А якщо й справді?..» Це було так моторошно, що він нестяжно затулив обличчя долонями, ніби хотів осліпнути. А коли нарешті розтулив пальці, то побачив непроглядну темряву ночі.

Його товариші вже вернулися з річки. Цього вечора вони поводилися незвично тихо; можна було подумати, що вранці у загоні похорон. З осель, які вони займали, чувся гомін не голосніший, ніж із селянських хатин. Один тільки кухар підвищував голос.

Його товариші... Ці хлопці зробили той самий вибір, що й він, вони мали ті самі причини сміятись і плакати... Мільтон труснув головою.

¹ Десять там над веселкою небеса синіють,
Варто захотіти, сиравдьтесь всі мрії (англ.).

Але сьогодні він віддалився від них, на півдня, чи на тиждень, чи на місяць, і віддалятиметься доти, доки не взнає правди. А тоді, можливо, він знову зуміє щось зробити для своїх товаришів, знову стане до боротьби з фашистами, в ім'я свободи.

Найважче — витримати до ранку. Сьогодні він не вечерятиме. Одразу ляже і спробує заснути. А як не братиме сон — проваландаеться цілу ніч по селу, ходитиме від вартового до вартового, не зупиняючись; хай думають, що вночі, можливо, буде тривога, хай в'язнить до нього із запитаннями — йому байдуже. Так чи так,— чи він забудеться уві сні, чи гарячково ходитиме до самого ранку,— світанок застане його на шляху до Манго.

«Мені потрібна правда. Та крихітна частка правди, яка стосується тільки нас двох. Він повинен сказати мені її, як приречений приреченному».

Завтра він піде до Джорджа — навіть якби зновув, що залишає бідолаху Лео одного перед боєм, навіть якби йому довелося пройти крізь розташування чорної бригади.

4

На дзвіниці в Манго щойно пробило шосту. Стиснувши голову руками, Мільтон сидів на кам'яній лаві перед остерією. Він чув, як в остерії порається жінка, здається, навіть чув, як вона позіхнула, протягло й гучно, по-чоловічому. Селяни вже давно були на ногах, хоча двері й віконниці їхніх будинків лишалися замкнені, і Мільтон здригнувся від огиди, уявивши, яке там затхле повітря.

Цілу годину він піднімався сюди з Треїзо, раз у раз бредучи крізь згустки туману, які сягали йому до колін і, мов овечі отари, переходили перед ним дорогу. Вранці він прокинувся цілком певний, що дощ тарабанить по дірявій покрівлі хліва, але дощу не було. Зате надворі стояла густа мряка, вона облягла всю долину і драглистою масою затоплювала мокрі схили. Ніколи пагорби не здавалися йому такими осоружними, ніколи він не бачив їх такими розгрузлими й похмурими, як нині, в просвітах туману. Досі Мільтон завжди уявляв собі ці пагорби як тло для свого кохання: ось вони з Фульвією на тій стежині, а ось на тому гребені, те й те він скаже їй за отим поворотом, а що буде далі — вкрито мороком таємниці... А натомість йому судилося останнє в світі діло — війна. До вчорашнього дня він ще міг терпіти її, але сьогодні...

На бруківці почулися кроки, хтось підходив до нього, але він навіть не звів голови. Тієї ж митті загримів голос Мавра:

— Та це ж Мільтон! Що, набридло сидіти під носом у фашистів? Вирішив вернутися до нас?

— Ні. Я прийшов побалакати з Джорджо.

— Його нема.

— Знаю. Мені сказав вартовий. З ким він пішов?

Мавр почав загинати пальці:

— Шериф, Кобра, Мео і Джек. Учора ввечері Паскаль послав їх у наряд на роздоріжжя під Маньєрою. З того боку Паскаль ждав фашистів з Альби. Та все обійшлося, і хлопці, мабуть, уже в дорозі сюди. Ти що, захворів? Он який блідий.

— А ти, думаєш, не блідий?

— Твоя правда,— засміявся Мавр.— Ми всі тут скоро станемо сухотниками. Ходімо до остерії. Почекаєш на Джорджа в теплі.

— Холод мені корисний. У мене голова болить.

— А я, пробач, зайду.

І за хвилю Мільтон уже почув, як Мавр щось каже служниці голосом, захриплім від застуди й спраги.

Мільтон здригнувся і знову обхопив голову руками...

Це було в сорок другому році, третього жовтня. Фульвія поверталася до Туріна, ненадовго, на тиждень, а то й менше, коротко кажучи, від'їджала.

— Не ідь, Фульвіе.

— Не можу.

— Чому?

— Бо в мене є батько й мати. Чи ти думаєш, їх у мене нема?

— От-от.

— Що ти сказав?

— А те, що я не бачу, не уявляю тебе інакше, як одну.

— I все-таки вони є,— зітхнула Фульвія.— I хочу, щоб я ненадовго приїхала до Туріна. Ну, зовсім ненадовго. Я маю ще двох братів, коли хочеш знати.

— Не хочу.

— Двох дорослих братів. Один у Римі, другий — у Росії. Щовечора я молюся за них. За Італо, того, що в Римі, молюся абияк, адже Італо й воє абияк. Зате за Валеріо, який у Росії, молюся ревно, від душі.

Вона нишком зиркнула на Мільтона — той стояв похнюплений, обличчям до далекої річки, що котила свої сірі води між голими берегами.

— Адже я не за океан зібралася,— сказала вона буркотливо.

Ні, за океан, бо Мільтон відчував, що в серце йому вп'ялися дзьоби всіх чайок на світі.

На вокзал її проводжали вони вдвох з Джорджо Клерічі. Того дня вокзал здався Мільтонові чистішим, охайнішим, ніж будь-коли відтоді, як почалася війна. Небо було ясно-блакитне, одноколірне по всьому своєму безмежному обширу. До Туріна Фульвія мала приїхати ввечері, похмурого задимленого вечора. А де вона мешкала в Туріні? Він нізащо не запитав би цього ні в неї, ні в Джорджо, якому, безперечно, була відома її адреса. Він не бажав нічого знати про турінське життя Фульвії. Їхні взаємини були пов'язані лише з віллою на горі, неподалік від Альби.

На Джорджо була шотландська куртка, на Мільтоні — перешитий батьків піджак і краватка, в якої весь час сповзав вузол. Фульвія уже зайшла до вагона і тепер стояла біля вікна. Вона ледь усміхалася Джорджо, раз у раз стріпуючи косами. Ось вона поморщилася: якийсь опасистий пасажир, протискаючись коридором, притис її до стіни. А ось знову всміхнулася Джорджо. По перону до локомотива поспішав, вимахуючи прапорцем, черговий по станції. Колір неба почав змінюватись на сірий.

Фульвія сказала:

— Сподіваюся, англійці не додумаютися бомбити мій поїзд.

— Англійці літають лише вночі,— засміявся Джорджо.

Потім Фульвія попросила Мільтона підійти під вікно. Вона не всміхалася йому, і те, що вона сказала, він, власне, прочитав із поруху губ, а не почув:

— Коли я повернуся на дачу, я хочу, щоб мене чекав твій лист.

— Гаразд,— відповів він, і голос його затримтів.

— Неодмінно, розуміш?

Поїзд рушив, і Мільтон довго дивився йому вслід, аж поки він не зник за поворотом. Він думав перейняти його поглядом після мосту, стежачи за султаном диму над нескінченним рядом тополь на тому березі, але Джорджо підштовхнув приятеля до виходу.

— Ходімо зіграємо в більярд.

Мільтон дав повести себе з вокзалу, але від більярду відмовився. Йому спішно треба було додому. Він мав лише тиждень, коли не менше, щоб написати Фульвії, що він кохає її.

Мацнувши біля себе рукою, Мільтон узяв приставлений до стіни карабін і насили звівся на ноги. Він почував себе вкрай погано. З холоду його тряслось, мов у лихоманці, голову пік вогонь — постійний, неослабний, майже тріскучий.

З бічної вулички вигулькнув малий Джім. Він здаля гукнув Мільтонові, що Паскаля можна знайти в штабі, якщо йому треба поговорити з командиром.

— Ні. Мені треба поговорити з Джорджо.

— З яким? З Джорджо-красунчиком?

— Так.

— Він ще не вертався.

— Знаю. Я хочу піти йому назустріч.

— Тільки не заходить далеко від села, — застеріг Джім. — У такому туманищі можна легко заблукати.

Мільтон пішов головною вулицею. Порівнявшись із черговим провулком, подумки відзначив, що туман за селом згущується. Дерева на околиці вже здавалися привидами.

За рогом останнього будинку він нагло зупинився. З каменястого узвозу долинало тупотіння ніг — ішло не менш як п'ятеро людей. Така сягниста і швидка хода могла бути лише в партизанів із міських хлопців. Вони підіймалися вгору мовчки, від ідкої мряки їм, мабуть, дерло в горлі. Від страшного хвилювання Мільтонові раптом перехопило подих, і він притулився плечем до стіни. Ще трохи, і він побачив, що це не група Джорджо. Мільтон не збирався нічого розпитувати, але один із них, ідучи мимо, пояснив, що вони з вечора вартували за кладовищем, а ночували в хаті гробаря.

Ще не прийшовши остаточно до тями, Мільтон вийшов за околицю. Він вирішив поочекати Джорджо за селом, біля каплички діви Марії. При появлі п'ятірки Джорджо він відкличе його вбік — і тоді...

Дорога була огорнута туманом, але в ньому ще світилися нерівні розриви. А ось долини обабіч гребеня були щільно закладені ватою, акуратно розправленою, нерухомою. Туман підіймався схилами вгору, і лише поодинокі сосни витикалися з мряки, ніби руки утопленників.

Мільтон обережно спускався до каплички, що невиразно бовваніла попереду. Все мовчало, тільки в гніздах злякано попискували пташки, пригнічені туманом, та дзюркотіли струмочки у невидимих долинах.

На дзвіниці в Манго вибило сьому, коротко й глухо.

Прихилившись до стіни каплички, Мільтон нетерпляче дивився в бік Дозорного перевалу. Він майже весь був засланий туманом, що підіймався густою масою з розташованого нижче плато. В молоці туману лишився тільки один просвіток, але ніхто там не з'явився за ті десять секунд, поки його не затягло новими клубками туману.

Мільтон закурив. Скільки це часу минуло відтоді, як він востаннє підніс сірника до сигарети Фульвії? А таки варто подолати вплав страшний океан війни, щоб, вибравшись на берег, тільки те й робити, що підносити сірника до сигарети Фульвії!

При першій затяжці йому здалося, ніби в нього розриваються легені, при другій він судомно зігнувся навпіл, третю вже переніс легше і зумів докурити сигарету до кінця, лише кілька разів бухнувши.

Туман уже зімкнувся й над дорогою, зависнувши за якийсь метр від її поверхні. В тій порожнечі нараз показалися ноги в штанях кольору хакі. Тулуби й голови тонули в тумані. Мільтон вискочив насеред дороги й нахилився, намагаючись розпізнати ходу Джорджо. Як завжди, коли він дуже хвилювався, серце його завмерло.

З туману поступово проступали тулуби й голови: Шериф, Кобра, Мео, Джек.

— А де Джорджо? Хіба його не було з вами?

Шериф неохоче спинився.

— Чому ж, був. Він позаду.

— Де позаду? — спитався Мільтон, свердлячи очима туман.

— Почекай кілька хвилин, і ти його побачиш.
— Чому ви відірвалися від нього?
— Він сам відірвався,— крізь кашель сказав Мео.
— І ви не могли його почекати?
— А що, він маленький? — здивувався Кобра.— Чи дорогу гірше за нас знає?

А Мео додав:

— Не затримуй нас, Мільтоне. Я здихаю з голоду. Якби туман був салом...

— Страйвайте. Ви казали — кілька хвилин, чому ж його нема?

— Мабуть, звернув у якусь придорожну хату поснідати,— відповів цього разу Шериф.— Ти ж знаєш Джорджа. Він не охочий істи в гурті.

— Не затримуй нас,— повторив Мео.— А хочеться говорити, говори на ходу.

— Признайся, Шерифе,— не відпускати їх Мільтон.— Ви що, посварилися з Джорджо?

— Та ти що? — вперше за весь час розмови озвався Джек.

— Та ти що? — підхопив Шериф, як папуга.— Хоча твій Джордже і діє нам на нерви. Він мамин мазунчик... Таких повно було в армії.

— А тут ми всі однакові,— сказав Кобра, несподівано спалахнувши.— Тут мазунчики не проходять. А якби й тут вони вередували, як у тій бісовій армії....

— Я здихаю з голоду,— кинув Мео, обминаючи з похнюпленою головою Мільтона.

— Ходімо з нами до села,— запропонував Шериф, рушаючи й собі.— Яка різниця, де чекати?

— Краще я почекаю тут.

— Як собі знаєш. Побачиш, скоро він підіде, за десять хвилин одими.

Мільтон ще трохи затримав його.

— Густий там туман?

— Страшений. Треба буде спігати в якогось діда, чи він бачив на своєму віку такий туманище. Хоч ножем ріж. Іноді, навіть нахилившись, я не те що дороги,, а своїх власних чобіт не бачив. Але це не біда: побіля дороги, хвалити бога, немає урвищ. І все-таки я тобі скажу, Мільтоне: якби твій приятель покликав, я б його зачекав і їх би зупинив. Але він не покликав, і я збагнув, що він, як завжди, все робить по-своєму. Адже ти знаєш Джорджа.

І четвірка знову розтанула в імлі.

Мільтон повернувся до каплички, прихилився спиною до стіни. Заскурив другу сигарету. Він вдивлявся в просвіт між дорогою і густими хвилями туману. Через півгодини він знову спустився на дорогу і поволі поплентав до Дозорного перевалу.

Шериф мав рацію: Джордже завжди цурався товариства, і за це його неполюбляли. Він не пропускав нагоди і навіть сам завжди шукав можливості усамітнитися, щоб нічим не ділитися з товаришем, навіть теплом свого тіла. Спати — самому, істи — самому, курити криуючись, коли сутужно на тютюн, нишком пурпуритися після гоління... Мільтон закусив губу. Те в Джордже, що досі викликало в нього тільки усмішку, тепер здалося йому огидним. Виходило, що Джордже терпить лише Мільтона, уживається з одним Мільтоном. Скільки разів, ночуючи в хлівах, вони спали поряд, по-брратерському притуливши один до одного, і щоразу в приятелі йому набивався Джордже. Мільтон любив спати, згорнувшись клубочком, і Джордже чекав, поки він укладеться, а потім присувався до нього і вмощувався, як у гамаку. А скільки разів, прокинувшись перший, Мільтон дивився на сонного Джордже, на його неголене обличчя...

Гостре почуття гіркоти змусило Мільтона наддати ходи, хоча зараз він ішов у непроглядно густому тумані. Туман був щільний, аж ніби твердий, справжня стіна випарів, і за кожним кроком Мільтонові зда-

валося, що він боляче б'ється об неї. Він уже, напевне, підходив до перевалу, але йому говорили про це лише напрямок шляху і крутизна підйому. Шериф не брехав: тільки нахиливши, Мільтон міг розрізнати дорогу і власні ноги, розплівчасті й наче відірвані від тіла. Що ж до Джорджа, то він би його й не помітив за два кроки від себе.

Він піднявся трохи ще і, мабуть, вийшов на самий верх перевалу. Неозора спресована маса імлі щільно вкрила все плоскогір'я внизу.

Мільтон проковтнув сlinу і покликав Джорджа, не дуже голосно, але так, щоб його почув той, хто підходитиме до перевалу з протилежного боку. Потім покликав голосніше, на той випадок, якби Джордже поминув плоскогір'я і щойно ступив на крутосхил. Жодної відповіді. Тоді Мільтон прикладав до рота долоні і на все горло протягло покликав:

— Джо-о-ор-джо-о-о!

Десь унизу завив пес. Та й годі. Обережно обернувшись, щоб не спутати, в якому напрямку залишилося невидиме село, Мільтон помацьки рушив назад, до Манго.

5

Шерифа він застав у ї дальні. Той уже поснідав і тепер куняв, розіклавши лікті на столі. Від його хрипкого подиху калюжки розлитого вина брижились, як ставок під вітром.

Мільтон поторсав його за плече.

— Джордже досі немає.

— Не знаю, що тобі й сказати,— обізвався Шериф заспаним голосом, та одразу ж випростався, даючи зрозуміти, що не збирається уникати розмови.— А котра ж воно година? — поцікавився він, тручи собі очі.

— Початок десятої. Ти впевнений — поблизу не було фашистів?

— При такому туманищі? Ти не дивись, що тут робиться. На роздоріжжі було суцільне молоко, це я тобі точно кажу.

— Туман міг захопити їх у дорозі,— зауважив Мільтон.— Коли вони вийшли з Альби, внизу, напевне, не було такого туману.

Шериф похитав головою і повторив:

— При такому туманищі...

Мільтон скіпів:

— Ти хочеш довести, що їх не було, тому й торочиш про туман. Ну, а якщо ти тільки прикриваєшся туманом, аби виправдатися, що ти їх прогавив?

Шериф усе хитав головою, залишаючись спокійним.

— Я б їх почув. З Альби вони ніколи не посилають менше батальйону. Батальйон це тобі не миша, ми б його неодмінно почули. Досить, щоб один солдат кахикнув.

— Але ж Паскаль їх чекав. Через те й послав вас на роздоріжжя, що чекав їх із того боку.

— Паскаль! — пирхнув Шериф.— Ото ще мені авторитет! І кому тільки спало на думку призначити його командиром загону? Ні, взагалі-то я не проти, я тільки хочу сказати, що за стільки місяців так і не бачив, щоб він бодай раз виявився на висоті. Йому, мабуть, цілу ніч гикалося — так ми його згадували. Паскалеві ввижаеться напад, а ми мучся. Ох, і перетирали ми його на зубах! В тому числі й твій Джордже.

Обійшовши стіл, Мільтон сів верхи на лаві проти Шерифа.

— Шерифе, ви посварилися з Джордже?

Шериф досадливо скривився, потім кивнув.

— Вони зайлися з Джеком.

— Ага...

— Але не в цьому річ. Коротше кажучи, ми його не губили в тумані. Він сам віdbився, з власної волі, через свій панський норов.

— Звісно, вся ваша трійця стала на бік Джека.

— Ще б пак! Джек мав рацію.

Воїк п'ятьох, пояснив Шериф, розпирало від зlosti. Вони вийшли

з Манго трохи пізніше, ніж Мільтон повернувся вчора до Треїзо. Вони ще не дійшли до Дозорного перевалу, як запала темрява, хоч у око стрель. Вони простили по гребеню, а в груди їм бив злий, по-зимовому холодний вітер. Вітер, який, за словами Мео, певне, дув із розкритих могил: високо на пагорбах були кладовища, де він не хотів би лежати навіть зрешеченим кулями трупом. Здавалось, усе навколо вимерло, але всі пси в околиці валували, зачувиши, що хтось іде по гребеню. Кобра, який терпіти не міг собак, щоразу озивався на гавкіт лайкою. Він закутався в ковдру і натяг її на голову, від чого став схожий на черницю, яка паплюжить усіх святих. А коли врахувати лайку селян на адресу власних собак, які своєю запопадливістю виказували, де саме стоять їхні оселі, то виходило, що весь світ лається і клене. Інші четверо, скрігочучи на ходу зубами, також чортіхалися подумки. Вони були переконані, що Паскалеві щось примарилось або просто заманулося похизуватись — ось, мовляв, який я розумний, — а вони мусять розплачуватися за це головою. Найдужче, звісно, психував Джорджо: по-перше, йому не подобалася група, по-друге, те, що старшим поставили Шерифа. Коли вони не можуть довірити мені команду над цими чотирма зліднями, мабуть, думав він, то можна собі уявити, яких чинів доскочку я в партизанах.

А потім їм ще підклав свиню Мео. Невдоволений, що з Манго вони виришили натщесерце, він запропонував повечеряти в одному домі на відльоті, де його якось нагодували всмак, його та бідолаху Рафе. Власної випічки свіжий хліб, наваристий суп, правда, пріснуватий, і грудинка — їж не хочу, біла, як сніг, з рожевим м'ясцем посередині. Всі погодилися, що можна зайти, хоч іти туди було не з руки: дім стояв біля підніжжя крутого схилу. Вони спустилися стежкою, на якій недовго і в'язи скрутити. Ніч стояла чорна, як смола, її чорнота здавалася живою, створювала ілюзію, наче під ногами в людей повсякчас розвивається безодні. Вони добралися до низу, і тут виявилося, що Мео ніяк не може відшукати той дім; щоб знайти його, їм довелося розділитися і розійтися врізnobіч. Стіни хати так потемніли від негоди, що вже не білі в пітьмі, як біліють привиди. Нарешті дім знайшов Кобра, він зачепився штанами за колючий дріт, що огорожував садибу. Кобра привернув до себе увагу решти добірною лайкою. На щастя, там не було собаки, а то б пес кинувся на нього і Кобра неодмінно пристрелив би його з автомата, і тоді б уже психонув Шериф, і вони б із Коброю, зчепившись, качалися по багну, бо Шериф завжди психував, коли пристрілювали собак.

Нівроку собі розвага: щоб увійти до хати, їм довелося вести довгі переговори. На стук Мео до дверей підійшов господар.

«Хто там?»

«Партизани», — відповів Мео.

«Скажи по-нашому», — зажадав старий, і Мео сказав те саме місцевою говіркою.

«Які партизани? Блакитні бадолійці чи червоні зірки?»¹

«Бадолійці.»

«А з якого загону, якщо ви бадолійці?»

«Наш загін стоїть у Манго,— терпляче пояснив Мео.— Ми люди Паскаля.»

Та старий усе не відмікав, і Шериф пильнував за Коброю, якого так і поривало підійти ближче і сказати тому селянинові крізь двері кілька теплих слів, після чого він миттю відчинити.

«Чого ж ви хочете?» — допитувався старий.

«Перекусити. Не бійтесь, ми одразу підемо, у нас завдання.»

Але дідові цього було мало.

¹ Бадолійці — загони партизанів, сформовані з решток італійської армії, що розпалася після виходу Італії з війни 8 вересня 1943 року, коли італійський уряд, очоливши маршал Бадольйо. Бадолійці носили блакитні хустки на шиї, тоді як відзначкою партизанських загонів імені Гарібалді була червона зірка.

«А можна запитати, хто це такий зі мною розмовляє? Я тебе знаю?»
«Авжеж,— сказав Мео.— Я — Мео і вже раз ів у вашому домі. Згадайте».

Запала мовчанка, старий, мабуть, усе ще міркував, що й до чого.

«Ви повинні мене пам'ятати,— сказав Мео.— Я заходив сюди два місяці тому. Також увечері. Був такий вітер... просто з ніг валив».

Старий щось забурмотів собі під ніс — мабуть, він таки почав пригадувати.

«А ти,— запитав він трохи згодом,— сам-то пам'ятаєш, з ким приходив?»

«Атож, — відповів Мео, — зі мною був Рафе, який згодом поліг у бою під Роккеттою».

Тут старий покликав жінку, відкинув засувку, і вони зайшли. Але замість обіцянних Мео делікатесів їм подали поленту, холодну капусту і жменьку ліщинових горіхів. І довелося їм, як свиням, жерти цю гидоту на очах у старого. Дід весь час стовбичив у них над душою, раз у раз підкручуючи пишного сивого вуса.

Джорджо поленти не торкнувся, капусти — й поготів, він з'їв з десяточкою горішків, жуючи наспіх, злючий-презлючий. Він потім казав, що ті горішки перекочуються у нього в кишках, мов дрібне каміння. Коли вони нарешті покинули той триклятий дім і полізли вгору на гребінь, виявилося, що ще тільки дев'ята година, а ніч уже була моторошна, як ото перед самим світанком. Вони дерлися по скелі і на всі заставки лаяли Мео за його витівку з вечерею. Найспокійнішим поки що був Джек, він знай мугикав собі, наче наспівував: «Фашистські свині, фашистські свині, фашистські свині...»

Потім спалахнула суперечка з Шерифом про те, звідки спостеріга-ти за роздоріжжям. Вони вже бачили те роздоріжжя, дорога внизу зловісно біліла. Кобра покрутів головою під каптуром ковдри і сказав: «Щоб мені до самої смерті одні тільки жолуді жерти, коли завтра вранці цією дорогою фашисти підуть».

Четверо пропонували зупинитися в Кашина-делла-Ланга — на фермі, де великий хлів з добре зашпакльованими щілинами, і в ньому багато волів, чие дихання гріє не гірше за парове опалення. Шериф за-перечував: у хліві добре спати, нічого не скажеш, але як спостережний пункт він нікуди не годиться — задалеко від роздоріжжя. Зрештою Шериф таки домігся свого і привів їх до покинutoї халупи на краю пагорба, якраз напроти роздоріжжя, на відстані автоматного пострілу від купки навколошніх хат, уже безмовних, згаслих, зачинених на всі замки. Вони пройшли туди попід довгим рядом дерев, що скрипіли на вітрі до самого прикорня.

Халупа мала три крихітні кімнатки з напівобваленими стінами і без стелі. В усій садибі неушкодженим лишився тільки хлів, якщо його можна так назвати, — такий тісний, що в нього не втислося б і півдесята овець; цегляна долівка була зовсім гола, лише в кутку валялося кілька в'язанок хмизу; єдине віконце було без шиби і навіть нічим не затулене, у дверях зяли щілини завширшки з долоню.

Першим на варту заступив Шериф — рівно опівночі. Інші полягали, скоцюрбившись на кам'яний долівці. Вони так отупіли, що ніхто навіть не додумався викинути хмиз, щоб у хлівці стало трохи просторіше. Вони його тільки трошки відсунули, і закінчилось тим, що на колючому сухому гіллі опинився Джек, якого, безперестану крутячись і корчачись від холоду, відтіснили туди інші. А проте Джек був єдиний, хто зумів заснути. Він спав на колючках, наче факір, спав, стогнучи уві сні, немовби помирав. Передостаннім вартував Джорджо, а останньою була черга Джека, адже ніхто краще за нього не бачить у першому, облудному світлі ранку.

Під час вартування Джека і стався той інцидент із Джорджо. Вернувшись із варти, Джорджо розштовхав Джека; той підвівся, а Джорд-

жо, відсунувши вбік Кобру й Мео, якось уклався на колючій підстилці. Заснути він, звичайно, не зміг і сів, обхопивши руками коліна. Викурив сигарету, потім перепробував із сотню різних поз — не для того, щоб заснути, а щоб якось перебути ніч, — та все марно. Отож він знову сів і закурив другу сигарету. При свіtlі сірника він побачив Джека, якому належало бути надворі, на чатах, а не стовбичити у хліві. Джек кував, прихилившись спиною до одвірка.

— У Джорджа, — сказав Шериф, — мабуть, в очах потемніло від люті. Адже він сам відстояв зміну чесно.

— Ще б пак! — перебив його Мільтон. — Та в усій дивізії нема крашого вартового, ніж Джорджо.

— Це правда, — погодився Шериф, — і байдуже, чи тільки для себе він старається, чи й для товаришів теж. Важливо, що, оберігаючи власну шкуру, він оберігає і чужу. Це зрозуміло. Отож у Джорджа в очах потемніло від люті. Він зіп'явся навколошки і, мов той звір, почав шкрябати руками підстилку. «Ти чого не на посту?» І, не чекаючи можливих виправдань, обіклав Джека, та так, що найм'якшим виразом було «сучий син». Джекова провина — якщо вважати це за провину — в тому, що він не пояснив одразу, в чому річ. Джек, здається, знизав плечима, буркнув щось ніби «марно» і сплюнув на долівку в бік Джорджа. Джорджо рвонувся до нього і ще встиг викрикнути: «Марно! Ми свій час відстояли, а ти ні, підлій боягузе!» — а тоді навалився на Джека. Ми прокинулися, але спершу не могли второпати, що й до чого, у нас так закоцюбли крижі, так ломило все тіло, що поки ми звелися з долівки, добра хвилина минула. Я зрозумів лише, що Джек не на посту, і запитав чому, і люто крикнув, щоб він ішов на пост: мовляв, чим він кращий за інших? Але Джек не відповів, йому було не до того. Джордже скопив його за горлянку і, мабуть, мав намір впечатати Джеків череп у стіну. Він здавлював йому горлянку, не даючи повернути голову, і безперестану лаявся: «Ах ти виродок! Скільки можна панькатися з вашим братом! Ви нікому не потрібні — ні їм, ні нам! Щоб ви всі виздидали! Собаки ви, сволота, покидьки!..» Джек нічого не відповідав: можливо, придущений Джордже, він не міг здобутися на голос, а можливо, надто натужував шию, щоб не дати притиснути себе потилицею до стіни. Він навіть на допомогу не кликав, а тільки дригав ногами, намагаючись відкинути Джордже. Все це я тобі он'як довго розповідаю, а тривало воно не більше як півхвилини. Перш ніж ми встигли розборонити їх, Джек таки примудрився впертись ногами у груди Джордже і штурхонути його так, що Джордже аж ногами вкрився. Тоді я крикнув Джекові, щоб негайно пояснив, чому він не на посту, і Джек, усе ще сидячи там, де сидів, пробурчав у відповідь: «Марно, я ж сказав, сам подивись», — і поштовхом розчахнув двері. Ми визирнули надвір і збагнули чому.

— Туман, — буркнув Мільтон.

Щоб описати той туман, Шериф навіть підвівся з лавки.

— Уяви собі молочне море. Перед самою хатою. Хвилі припліву хлюпають у двері нашого хлівця. Ми вийшли надвір, обережно, і зупинились за два кроки від порога, щоб не потонути в цьому молочному морі. Ми на превелику силу розрізняли один одного, а ми ж стояли поруч, лікоть до ліктя. Попереду ми не бачили нічогісінько. Ми переступали ногами, щоб переконатися, що під нами не хвари, а земля тверда. — Шериф важко опустився на лавку і вів далі: — Кобра зареготовав, вернувся до хлівця, підняв оберемок хмизу і, вийшовши, пошпурив його в туман. Однак ми навіть не почули звуку падіння.

...Затамувавши віддих, вони щосили напружуvalи слух, але навколо панувала могильна тиша. Ніхто вже не згадував про бійку Джордже із Джеком. Годинник Джордже показував майже п'яту. Всі зійшлися на тому, що про якийсь напад годі й думати. Ім більше нема чого тут робити, треба негайно повернатися до Манго.

«От що, хлопці, — порушив мовчанку Шериф. — Найкоротший

шлях по гребеню, та й дорогу ми знаємо як свої п'ять пальців. Але в такому тумані верхня дорога дуже небезпечна: адже вона проходить по гострому, як бритва, гребеню, а схили круті. В такій імлі недовго послизнутися, а це для людини коли не певна смерть, то принаймні каліцтво. Покотишся вниз, а зупинишся хіба що на березі Бельбо, на два кілометри нижче. Отож я пропоную спуститися потихеньку до середини схилу і там вийти на середню дорогу: вона хоч і довша, зате звалиться з неї можна лише в один бік. Підемо середньою дорогою, а як порівняємося з Вишкою К'ярле, повернемося на гребінь. Починаючи звідти, дорога не така небезпечна, там ліворуч і праворуч луки лежать і тільки потім — обриви. Та, може, й мряка там не така густа, як тут».

Всі погодились і з великою остерогою почали спускатися схилом. Спочатку переступали повільно, ставлячи ногу перед ногою, як під час гри в кеглі. Дорогу вони знайшли, повзаючи навколошки, і нею рушили жвавіше, дарма що туман не порідшав. Потім чудом вибралися на стежку до Вишкі К'ярле і знову піднялися на гребінь.

— Уявляєш,— сказав Шериф.— Нормально цей перехід забрав би годину часу, не більше, а ми тюпали аж три години.

— А Джорджо ви де згубили?

— Я й сам не знаю. Але повторюю: він відбився власною охотою. По-моєму, він відковолося десь на початку середньої дороги. Та ти не хвилюйся, Мільтоне, я здогадуюся, де зараз Джорджо. Сидить собі в теплій затишку на якісь фермі, і йому подають сніданок під дзвін монет. У нього завжди грошей кури не клюють, іноді у касі цілого загону не набереться стільки. Татусь постачає його монетами, ніби це караульки. Я ж то добре знаю, як влаштовується Джорджо. Він просить глибоку миску гарячого, щойно з вогню, молока й, оскільки цукру тепер нема, розколочує в молоці кілька ложок меду. Тим-то ніколи не почуєш, щоб він кахикав чи бодай пирхав, тоді як ми мало душі не викашлюємо. Не турбуйся, Мільтоне, я відповідаю за патруль, та й то спокійний. Запевняю тебе, до полудня ти його побачиш у селі.

— Ополудні я маю вже бути в Треізо,— сказав Мільтон.— Я обіцяв Лео.

Шериф махнув рукою.

— Не біда, якщо ти прийдеш пізніше. Хіба Лео не все одно? Перекличок у нас не буває, в цьому перевага партизанського життя. Інакше ми нічим не різнилися б від королівської армії, а це вже не доведи господи.— I додав:— У нас рахунок на п'яді йде, навіщо тобі міліметрова точність?

— Я на п'яді не мірюю...

— Значить, і ти рівняєшся на клятущу армію?

— Армія у мене ось де сидить, але це не означає, що я повинен спізнюватися.

— Тоді приходь до Джорджо іншого разу.

— Мені треба побалакати з ним негайно.

— А чому такий поспіх? Що за новину ти йому збираєшся повідомити? Мати в нього померла або що?

Мільтон повернув до дверей, і Шериф запитав:

— Куди ж ти тепер? У село?

— Я на хвилинку, подивлюся, як там туман.

Внизу, у видолинку, туман ворувався, ніби його поволі місили величезними лопатами. За якісь п'ять хвилин у білій пелені з'явилися розриви й прогалини, і крізь них прозирнули клапті землі. Ця земля здавалася Мільтонові далекою-далекою й чорною, ніби обличчя удавленого. Гребені пагорбів і небо досі були щільно запнуті, але ще півгодини — й почне прояснюватись і нагорі. Пташки вже пробували голоси.

Мільтон просунув голову в двері. Шериф, здавалося, знову заснув.

— Шерифе! А якогось шуму ти дорогою не чув?

— Нічого,— одразу відгукнувся той, не піднімаючи голови з розкинутих на столі рук.

— Я маю на увазі середню дорогу.

— Та ні, нічого.

— Зовсім?

— Кажуть тобі, нічого! — Шериф сердито скинув голову, але голос свій усе-таки опанував.— Уперше бачу тебе таким доскіпливим. А якщо ти досі сумніваєшся, то скажу тобі, що ми чули, як над нами кружляла пташка. Певно, згубила гніздо і намагалася знайти його в тумані. Все. А зараз дай мені поспати.

Надворі почав накрапати дощик.

6

Ідучи до остерії, Мільтон просив із десятеро партизанів прислати до нього Джорджа, як тільки той з'явиться. Але десь о пів на дванадцять він вийшов із остерії і з півгодини снував туди-сюди по околиці, нетрпляче вдивляючись у навколоишню пустку — чи не йде Джордже. Туман уже майже розвівся, зате мжичка стала густіша, хоч і не дуже ще докучала.

На задвірках, у провулку, що вів до умивальні, майнула постать Френка. Френк теж був з Альби, земляк і хлопець із того самого тіста, що Мільтон і Джордже. Він проскочив геть, ніби не помітив Мільтона, але за мить, похопившись, вернувся. Він весь третмітів, і обличчя в нього було по-дитячому розгублене й бліде, як крейда.

«Джордже взяли», — пробубонів собі під ніс Мільтон.

— Мільтоне! — гукнув Френк, кидаючись йому назустріч.— Мільтоне! — повторив він, гальмуючи підборами на щербатій бруківці.

— Це правда, Френку, що Джордже взяли?

— Хто тобі сказав?

— Ніхто. Чуття спрацювало. Як про це дізналися?

— Від одного селянина, — затинаючись, відповів Френк.— Від одного селянина з підгір'я. Він бачив, як полоненого Джордже везли на возі, і прийшов сказати про це. Гайда до штабу! — І Френк знову рвонувся бігти.

— Ні, тільки не біжи, — попросив Мільтон. Ноги ледь тримали його.

Френк слухняно пішов поряд.

— Який жах! Мене ніби обухом по голові вдарили.

Вони поволі брели до штабу, наче їм страх як не хотілося туди йти.

— Адже він накрився, так? — ледь чутно проказав Френк.— Його скопили, а він зі зброєю й у формі. Ну чого ти мовчиш, Мільтоне?

Мільтон не відповів, і Френк вів далі:

— Накрився. Страшно подумати, що буде з його бідолашною матір'ю. Його скопили в тумані. Було б дивно, якби в таку мряку, як сьогодні вранці, нічого не скінчилось. Ну, та всі ми мудрі по шкоді. Сердга Джордже! Селянин бачив, як його везли на возі зв'язаного.

— Він певен, що то був Джордже?

— Каже, що впізнав його. Та й, крім Джордже, усі на місці.

Згори в напрямку поля спускався якийсь селянин. Він обрав собі дорогу навпротеце і з'їдждав слизьким схилом, хапаючись за всяке байдилля.

— А ось і він! — вигукнув Френк і свиснув йому, клацнувши пальцями.

Селянин знехотя зупинився і піднявся на шлях. Віком років сорока, майже альбінос, він був по груди заляпаний багном.

— Розповідай про Джордже, — звелів Мільтон.

— Я уже все сказав вашим начальникам.

— А тепер мені розкажи. Як ти міг його побачити? А туман?

— У нас внизу він був не такий густий, як тут. До того ж на той час уже майже розвівся.

— Це ж о котрій годині?

— Об одинадцятій. Власне, одинадцятої ще не було, коли я побачив колону з Альби і вашого зв'язаного товариша на возі.

— Вони взяли його з собою як трофей, — сказав Френк.

— Я побачив їх випадково, — вів далі селянин. — Пішов нарубати очерету і раптом бачу колону на дорозі внизу. Проте їх зовсім не було чути: вони спускалися тихо, як змії.

— Ти певен, що то був Джорджо? — допитувався Мільтон.

— Я добре знаю його в обличчя. Він не раз приходив поїсти чи переночувати до моого сусіда.

— А де ти живеш?

— Відразу за Мабукським мостом. Мій дім...

Але Мільтон урвав його:

— Треба було бігти в загін Чіччо, адже це близько, під горою.

— Те саме йому вже сказав Паскаль, — зітхнув Френк.

— Ну, а ти чув, що я відповів вашому командирові? — огризнувся селянин. — Не думайте, ніби я баба якась, пороху не нюхав. Я зразу собі подумав: єдиний, хто може їх зупинити, це Чіччо, і хутчіш до нього. Я теж своєю шкурою ризикував: котрі в хвості були, могли мене помітити, коли я біг, і підстрелити, наче зайця. Прибігаю я в загін Чіччо, а там нікого, тільки кухар та вартовий. Я їх усе одно попередив, і вони помчали щодуху. Я думав, вони інших шукають, засідку хочуть улаштувати, а вони, виявляється, до ліска чкурунули, щоб заховатися. Коли колона пройшла і вже далеко була на дорозі до Альби, ці втікачі вернулися та й кажуть мені: «А що ми вдвох могли вдіяти?»

Френк сказав:

— Паскаль нахваляється, що сьогодні ж пошле людей до Чіччо — забрати в нього один із двох кулеметів. Два кулемети — завелика розкіш для тієї потолочі...

— Коли дозволите, я піду, — сказав селянин. — Мені не можна затримуватися. Жінка хвилюватиметься, а вона при надії.

— Це точно був Джорджо з Манго? — досліпувався Мільтон.

— Голову собі дам відрубати, коли це не він. Я впізнав його, хоча обличчя в нього було заюшене кров'ю.

— Його поранили?

— Били.

— А... як він сидів на возі?

— Ось так, — сказав селянин і зобразив позу Джорджа.

Його посадили на передку і прив'язали до бруса, укріпленого на полудрабку, отож Джорджо сидів рівно, ніби ціпка проковтнув, а ноги в нього звисали, теліпаючись, як хвости впряжених у воза волів.

— Вони взяли його з собою як трофей, — повторив Френк. — Уявляєш, що буде, коли його привезуть до Альби? Уявляєш, як сьогодні доведеться дівчатам?

— До чого тут дівчата? — спалахнув розлючений Мільтон. — Дай їм спокій. Ти, я бачу, теж із тих, хто плекає ілюзії.

— Я? Дозволь, які такі ілюзії?

— Хіба тобі не ясно, що це повелося з давніх-давен: ми звикли здихати, а дівчата — бачити, як ми здихаємо.

— Пустите ви мене врешті чи ні? — спитав селянин.

— Хвилинку. А що робив Джорджо?

— А що ви хочете, щоб він робив? Дивився просто перед себе.

— Солдати й далі його били?

— Ні, більше не били, — відповів селянин. — Мабуть, вони його відлупцювали, коли взяли. А дорогою вже не чіпали. Боялися, певне, що ви можете першої-ліпшої хвилини вдарити по них як не з одного горба, то з другого. Я ж казав, що вони спускалися нечутно, як змії. От вони й не займали його тоді. Але, може, як вийшли з небезпечного району, то знову на нього накинулися, зло зігнати. А зараз можна я піду?

Мільтон уже мчав до штабу. Френк, здивований такою моторністю, кинувся слідом.

— Казав «не біжи», а сам біжиш!

Вхід до штабу заступила добра половина загону. Мільтон увігнався в це товпіско плечей, торуючи шлях собі й Френкові, який уже не відставав від нього ні на крок. У штабі теж було повно людей: вони щільним муром обстутили Паскаля, що стискав у руці телефонну трубку. Мільтон протиснувся й крізь цей натовп і опинився в першому ряду, лікоть до ліктя з Шерифом, блідим, як мрець.

Паскаль чекав зв'язку. Френк пробубонів:

— Закладаюся головою, що в цілій дивізії немає жодного заваленого полоненого фашиста.

— Як на мене, то тут пахне вінком із білих троянд, згадаєте мое слово,— підхопив хтось.

Дали штаб дивізії. Трубку взяв старший ад'ютант Пен. Він зразу сказав, що полонених у них зараз нема. Попросив Паскаля описати Джорджа і, здається, пригадав його. Проте полонених у Пена не було. Нехай Паскаль позапитує в загонах. Хоч за правилами всіх полонених мають негайно передавати до штабу дивізії, але про всякий випадок нехай Паскаль ще з'єднається з Лео, Морганом та Діасом.

— У Лео нема,— сказав Паскаль у трубку.— Тут у мене один з його людей, він мені показує, що в них у Трейзо нема полонених. Спробую зателефонувати Морганові й Діасу. В кожному разі, Пене, якщо в тебе заведеться бранець, не пускайте його в розхід, а зразу, тепленько, в машину — й до мене.

— Швидше дзвони Морганові,— сказав Мільтон, як тільки Паскаль повісив трубку.

— Я подзвоню Діасу,— відрубав Паскаль сухо.

Мільтон скоса глянув на свого сусіда. Тепер Шериф був сірого коліору. Але, подумав Мільтон, не через те, що сталося з Джорджо: заднім числом Шериф уявив собі, як у тумані зачайлися сотні ворогів, а він, не бачачи їх, простував перед ними, мов на параді, і був спокійний та самовпевнений, приспаний пурханням заблуканої пташки.

— Бідолашний Джордже,— буркнув Шериф.— Остання ніч у людини, і така паскудна. Не позаздриш. Певне, ніяк не перетравить ті горіхи.

— Може, для нього уже по всьому,— озвався хтось за спиною Мільтона.

Задеренчав телефон.

— Тихо! — grimнув Паскаль.

Це був Діас власною особою. Ні, полонених у нього немає.

— Мої орли ось уже місяць як без здобичі.

Він добре пам'ятає білявого Джордже, йому шкода його, але що вдієш, як нема жодного полоненого напохваті.

Партизан з гострою борідкою — Мільтон бачив його вперше — запитав, куди в Альбі водять на розстріл.

Йому відповів Френк:

— Коли як. Найчастіше ставлять під цвінтартним муром. Але буває — біля залізничного насипу або десь на бульварному кільці.

— Краще не знати тих місць, — сказав партизан з борідкою.

І знову почулося:

— Як на мене, замовляй білі троянди.

На проводі уже був Морган.

— Ні, хай йому сто чортів! Нема у мене нічогісінько. Хто такий цей Джордже? Бач, як воно неладно виходить, розтуди його все! Три дні тому був у мене один полонений, та довелось в дивізію відправити. Подивитися на нього — недомірок, гнида, а насправді комік — вищий клас. Ніхто не сподівався. Ми до вечора животи надривали того дня, коли він у нас був. Побачив би ти, Паскалю, як він наслідував Тото й Макаріо¹. Або як зображував джазиста-ударника — без паличок, без

¹ Популярні комедійні актори.

барабана, без тарілок. Я відправив його в дивізію і радив не пускати в розхід, але вони його вночі коцнули. Розтуди його все, бач, як воно неладно виходить! Так хто, ти кажеш, той Джорджо?

— Гарний хлопець, блондин, — відповів Паскаль. — Якщо візьмеш полоненого, не пускай у розхід, Моргане, і в дивізію не здумай відправляти. Я уже домовився з Пеном. Саджай у машину — і тепленького до мене.

Паскаль повісив трубку і тут побачив, що Мільтон протискається до виходу.

— Ти куди?

— Назад у Треїзо, — відповів той, напівобернувшись.

— Залишайся обідати з нами. Ну, прийдеш ти в Треїзо, а що дали?

— В Треїзо скоріше взнаєш.

— Що взнаєш?

Та Мільтон уже був надворі. А там наскочив на нове збіговисько. Посеред щільного кільця людських тіл стояв Кобра, нахиляючись над уявним тазиком. Рукави його сорочки були ретельно закатані, могутні біцепси оголені.

— Дивіться, — гукав він. — Дивіться всі, що я зроблю, як вони посміють убити Джорджо — моого друга, моого соратника, моого побратима Джорджо! Дивіться... Я помилю свої руки в крові першого взятого в полон ворога. Ось так.— Він згорбився над уявним тазиком, сполоснув у ньому долоні, а тоді почав терти їх одна об одну з моторошною старанністю. — Ось так. І не тільки долоні, всі руки його кров'ю сполощу. — І він заходився обтирати собі передпліччя і плечі.— Ось так. Дивіться. Хай тільки посміють убити моого побратима Джорджо! — Голос його, спершу лагідний і стриманий, як у людини, що миється, раптом зірвався на гострий крик. — Я їхньої крові прагну! Жадаю по плечі скватися в їхній крові!

Мільтон зупинився лише біля арки на в'їзді до села. І довго дивився в бік Беневелло й Роддіно. Туман уже всюди піднявся вище, внизу від нього залишилися тільки окремі клапті лейкопластиру, наліплени на чорне чоло горбів. Незважаючи на дрібний, монотонний дощик, видимість була добра. Мільтон повернув голову в інший бік — у бік Альби. Небо над містом здавалося тъмянішим, ніж деінде, і мало виразний ліловий відтінок — знак, що дощ там перейшов у зливу. Там лило як із цебра — на полоненого Джорджо, а може, вже на труп Джорджо; лило, навіки змиваючи правду про Фульвію. «Тепер мені ніколи вже не узнати правди. Так я й умру, нічого не дізнавшись».

Він почув, як хтось біжить іззаду, просто на нього. Він заквапився, але пізно: його наздогнав Френк.

— Куди ти? — засапавшись, запитав Френк.— Ушитися вирішив? Ні, ти мене самого не кинеш. Сьогодні неодмінно примчить старий Клеріч і запитає, чи не вдастся нам обміняти Джорджо. Якщо ти вшиєшся, мені одному його зустрічати, розмовляти з ним, а я не можу. Так уже було, я розмовляв із Томовими братами, і з мене годі, я не хочу балакати з батьком Джорджо сам на сам. Ну, будь ласка, залишся.

Мільтон показав у бік Беневелло й Роддіно.

— Я йду туди. Якщо з'явиться батько Джорджо і про мене теж запитає...

— Звісно, запитає!

— Скажеш, що я шукаю, на кого обміняти Джорджо.

— Правда, я можу йому так сказати?

— Можеш заприсягтися, що це так.

— А де ти збираєшся шукати?

Дощ падав рідкими й важкими краплями, плескатими, як монетки.

— Я йду до Омбре,— відповів Мільтон.

— Ти йдеш до червоних?

— А що вдіш, коли в нас, у блакитних, нема полонених...

— Ну, припустімо, у червоних є. Все одно вони тобі не дадуть.
— А я... я візьму в них у борг.
— А вони й у борг не дадуть. Адже ми в контрах, у них зуб на нас. Ми дістаємо вантаж з неба, а вони — ні...
— Ми з Омбре — товариші,— сказав Мільтон.— Великі друзі. Ти ж сам знаєш. Я попрошу його зробити це заради мене.

Френк похитав головою.

— Припустімо, у них є полонений, і вони тобі його дадуть, а що далі? Ти приведеш його сюди?

— Ні, ні,— сказав Мільтон, заламуючи руки.— Це була б марна трата часу. Я пошлю вперед першого священика, якого знайду, він покаже фашистам місце недалеко від Альби, на пагорбі, і там без зайвих формальностей я дістану Джорджа в обмін на полоненого. В крайньому разі попрошу у Ніка двох чоловік — для охорони.

Дощ розбивався об їхні голови і мочив одяг, але вони помітили, що він посилюється, лише з того, як залопотіли краплі по листі на придорожніх деревах.

— Хоч дощ перечекай, бачиш, як полив,— сказав Френк.

— Ми марнуємо час,— відповів Мільтон і на прямих ногах з'їхав по схилу на нешироку нижню дорогу. Його підбори залишили на косогорі довгі, глибокі борозни.

— Мільтоне!— гукнув Френк.— Я певен, що ти вернешся порожнем. Ale якщо ти роздобудеш кого-небудь і підеш міняти на Джорджа, візьми очі в руки, коли будеш на пагорбі над нашою Альбою. Бійся піdstупу, не попадися на гачок. Затямив? Ти ж сам знаєш — при обміні можна пропасти ні за цапову душу.

7

Мжичка сіялася дрібна, майже невідчутна для шкіри, але під нею грязюка на дорозі підіймалася як дріжджове тісто. Було близько четвертої. Дорога круто пнулася вгору. Мільтон мав уже досягти території, контролюваної загоном Омбре, і тому пильно придивлявся й дослухався до всього, йдучи краєм укусу. На кожному кроці він міг чекати, що поряд просвистить куля. Гарібальдійці з підоозрою ставилися до людей, одягнутих у форму.

Він ішов, оглядаючи схили й кущі, уважно придивлявся до повіток на виноградниках — у таких повітках селяни зберігають знаряддя своєї праці.

На одному з поворотів він спинився. Далі шлях вів через місток. «Цілий і неушкоджений. Отже, напевне замінований». Мільтон оглянув течію та берег вище і нижче від мосту. Вище річка була заглибока, і Мільтон спустився до берега нижче від мосту, але в останню мить зупинився. «Щось тут не те. Втоптана стежка веде далеко вниз за течією. Мабуть, люди неспроста переходят саме там». Він рушив тією стежкою і перебрів через струмок. Стрибаючи з каменя на камінь, він усетаки не вберігся і забръхався аж до колін. Жовтувата вода була холодна, як лід.

Дорога проходила якраз над ним, але укіс був високий, крутий, розгрузлий і аж лиснів від грязюки. Трава й кущі терну втопали в багні, стежки теж порозмивало. Мільтон дерся вгору з великою осторогою, але не ступивши й чотирьох кроків, послизнувся і з'їхав на боці вниз. Жменями він зішкраб із себе багно і знову поліз на насип. Посеред схилу заточився і, не знайшовши за що ухопитися, скотився перекидом назад. Він уже розтулив рота, щоб вилаятись, але вчасно схаменувся і тільки заскреготів зубами. Утретє він поліз угору, впираючись ліктями і колінами, — все одно він був уже з голови до ніг викачаний у багно. Вибравшись на дорогу, він заходився зчищати бруд з карабіна, коли почув гуркіт зрушеного каміння. Скосивши очі, побачив вартового, що виско-

чив із заглибини у вапняковій скелі ліворуч від шляху. Село, мабуть, лежало зразу за скелею; по небу швидко бігли пасемця білого диму.

Вартовий вийшов на дорогу і зупинився, широко розставивши ноги.

— Опусти зброю, Гарібальді,— голосно сказав Мільтон.— Я партізан-бадолієць. Іду побалакати з твоїм командиром Омбре.

Вартовий ледь опустив рушницю і дав йому знак підійти. Він був молодесенький, майже хлопчик; його вбрання становило собою щось середнє між селянським одягом і лижним костюмом; на шапці жевріла червона зірка.

— У тебе не знайдеться англійських сигарет?— було перше його питання.

— Знайдуться, але це останні.— І Мільтон простяг йому, труснувши, пачку «Крейвен».

— Я візьму дві,— сказав хлопець, дістаючи сигарети.— Як вони, нічого?

— Легкуваті. То що, проведеш мене?

Вони пішли вгору дорогою, і Мільтон, не перестаючи, обшкрябував зі свого мундира грязюку.

— Це американський карабін, еге ж? Якого калібрУ?

— Вісім.

— Отож патрони від нього не годяться для «стена». У тебе часом для «стена» нема патронів? Може, завалялося кілька штук у кишенях?

— Ні. А на який біс вони тобі? Ти ж не маєш «стена».

— Розживуся. Невже в тебе не знайдеться кілька патронів? Вас же постачають із повітря.

— Тобі що — повилазило? У мене карабін, а не автомат.

— А я,— сказав хлопець,— якби мав вибір, то взяв би автомат. Із карабіна не даси черги, а я люблю гатити чергами.

Над шляхом виринув понівечений дах непоказної будівлі, що стояла острорнь, на нижньому схилі. Вартовий рушив туди.

— Це явно не штаб,— зауважив Мільтон.— Це, мабуть, вартівня. Хлопець спускався по косогору, не відповідаючи.

— Мені треба в штаб,— наполягав Мільтон.— Сказано тобі — я товариш Омбре.

Але хлопець уже ступив на розгрузлий тік.

— Спершу сюди,— кинув він через плече.— У мене наказ від Немеги, щоб усі тут проходили.

На току було з півдесятка партізанів: хто сидів, а хто присів навпочіпки, але всі тислися до стіни, щоб не мокнути й не місити грязюки. Збоку виднілася напіврозвалена повітка, під якою стояли кліті для курей, вогке повітря було насищене тяжкими випарами курячого посліду.

Один партізан звів очі і вигукнув несподіваним фальцетом:

— Овва, бадолієць! Сказано, панство. Ви тільки погляньте, як ці мазурики озброєні й одягнуті.

— Глянь заодно, який я брудний,— спокійно відказав йому Мільтон.

— Так оце той хвалений американський карабін? — пожвавішав інший партізан.

І третій, тоном щирого захоплення, яке не залишало місця заздрощам:

— А це «колт». Не пістолет, а справжня гармата. Він більший, ніж «льяма» Омбре. Правда, що до нього підходять патрони від «томпсона»?

Вартовий пройшов поперед Мільтона у велику кімнату, зовсім порожню, якщо не рахувати двох благеньких ослонів та розсохлої діжі. Було погано видно, і хлопець почаклав над гасовою лампою і засвітив її. Вона ледь блимала, і від чорного масного диму лоскотало в носі.

— Зараз Немега прийде,— сказав хлопець і вийшов, перш ніж Мільтон устиг запитати, хто такий Немега.

Хлопець не вернувся на свій пост біля скелі, а залишився на току з товаришами. Один з них жартома цілився в собаку на ланцюгу, якого Мільтон, проходячи, не помітив.

— Що тебе привело сюди?

Мільтон обернувся. Немега мав вигляд тридцятилітнього підстарка; його обличчя з вузькими амбразурами очей і рота скидалося на дот. На ньому була непромокальна куртка, яка під безперервним дощем набула форми картонної коробки.

— Я хочу побалакати з командиром Омбре.

— Побалакати про що?

— Це я скажу йому самому.

— А хто ти такий, що тобі треба побалакати з Омбре?

— Я Мільтон з другої бадолійської дивізії. Мій загін стоїть у Манго.

Він зумисне називав загін Паскаля, бо той був більший і відоміший, ніж загін Лео.

Очі в Немеги були, по суті, невидимі.

— Ти офіцер? — запитав він.

— Я не офіцер, але виконую офіцерські обов'язки. А ти хто? Офіцер, комісар чи заступник комісара?

— А ти знаєш, що ми злі на вас, бадолійців?

Мільтон поглянув на нього з журною цікавістю.

— Чому б то?

— Ви прийняли до себе людину, яка дезертирувала од нас. Такого собі Вальтера.

— Тільки й того? Але ж такий у нас принцип. Хочеш вступати до партизанів — просимо, хочеш піти — ти вільний. Якщо, звісно, ти не збираєшся перекинутися до чорносорочечників.

— Ми пішли до вас і вимагали видати дезертира, ви ж його не тільки не віддали, а й звеліли нам повернути кругом і забиратися геть із вашого розташування, поки ви не взялися за кулемети.

— Де це було? — спитав Мільтон, зітхнувши.

— В Коссано.

— Ми стоямо в Манго, але, думаю, і ми вчинили б так само. Ви не мали рації: навіщо повернати людину, яка більше не хоче мати з вами справу?

— Не про те йдеться,— мовив Немега, роздратовано ляскнувши пальцями. — Він дезертирував із рушницею, а рушниця належала загонові — не йому. Ви нам навіть рушниці не захотіли віддати, а вам же скидають зброю, ви отримуєте стільки боеприпасів, що вам іх немає куди дівати, і ви мусите закопувати їх у землю. Вальтер брехав, ховаючись за вашими спинами, ніби це його власна рушниця: мовляв, він приніс її до загону. Але рушниця належить загонові. Такі, як Вальтер, хай тікають хоч десятеро, але ми не можемо втрачати жодної одиниці зброї. Скажи Вальтерові, коли побачиш його, щоб, чого доброго, не заблудився: хай обходить десятою дорогою наші краї.

— Неодмінно скажу. Знайду його і скажу. А зараз можна мені побачитися з Омбре?

— Ти знаєш Омбре? Я хочу сказати — особисто, не з чуток.

— Ми були разом у бою під Вердуно.

Здається, це справило на співрозмовника враження, ніби застукало його зненацька, і Мільтон зміркував, що в часи Вердуно Немега ще не був у горах.

— Он як,— сказав він. — Тільки Омбре немає.

— Немає?! Ти морочив мені голову якимсь Вальтером та його паскудною рушницею, щоб зараз заявити, що Омбре немає? А де він?

— Відлучився.

— Куди відлучився? Далеко?

— За річку.

— А, прокляття! Чого його туди понесло, за річку?

— Я саме хотів тобі сказати. Він добуває бензин. Точніше, паль-
ну суміш.

— До вечора він не повернеться?

— Скажи спасибі, якщо він з'явиться тут сьогодні вночі.

— Я прийшов у дуже важливій і нагальній справі. У вас не знай-
деться полоненого фашиста?

— У нас? У нас їх не буває. Ми знищуємо їх, а не беремо в полон.

— Ми теж із ними не панькаємося,— сказав Мільтон. — І ось вам
доказ: у нас їх нема, і ми змушені просити у вас.

— Це щось нове,— відповів Немега. — Виходить, ми повинні да-
рувати вам фашистів?

— Не дарувати, а позичити. От і все. А комісар принаймні на
місці?

— У нас ще нема комісара. Поки що до нас іноді навідується ко-
місар із Монфорте — там штаб нашої дивізії.

Немега відійшов, щоб підкрутити гніт у лампі і, вертаючись, за-
питав:

— Що ви збираєтесь робити з полоненим? Обміняти на одного
з ваших? Коли його взяли?

— Сьогодні вранці.

— Де?

— На тому схилі, з боку Альби.

— Як?

— Туман. У нас було суцільне молоко.

— Він хто тобі — брат?

— Ні.

— Отже, друг? Ясно, якщо ти бръохав по багні в таку далечінь.
Але невже ви не можете підняти всіх у себе на ноги і захопити в полон
одного фашиста?

— Можемо, звичайно. Наші вже діють. Ось чому ми певні, що зу-
міємо повернути вам борг. Але це тобі не виноград, з яким усе ясно:
прийшов вересень — знімай урожай. Тут, гляди, не один день піде, і,
може, поки ми з тобою сперечаемося, мого товариша уже поставили
під мур.

Немега вилася — тихо, але смачно.

— Отже, у вас нема полоненого?

— Нема.

— Рано чи пізно я побачу Омбрे і розповім йому про свій сьогод-
нішній прихід.

— Можеш розповідати йому все що заманеться,— сухо відповів
Немега. — Я тобі щиру правду кажу — полонених у нас нема. А втім,
страйвай, я тебе зведу з одним хлопцем, і він тобі пояснить, чому їх у
нас нема.

— Зайвий кlopіт... — почав був Мільтон, але його співрозмовник
уже зник у глибині будинку і закричав:

— Пако, Пако!

Почувши це ім'я, Мільтон здригнувся. Пако. Невже той самий?
Ні, не може бути, мабуть, це хтось інший. І все ж партизанів на клич-
ку Пако не може бути багато.

Він знову почув, як Немега кличе Пако. Тепер голос його лунав
не так гучно.

Мільтон думав про Пако, який раніше, на початку літа, був бадо-
лійцем. Потім він посварився з П'єром, своїм командиром, не пого-
дившись із якоюсь його вимогою, і зник з Нейве, де стояв його загін.
Хтось висловив припущення, що він подався до червоних. «Але навряд,
щоб це був той самий Пако», — зрештою розсудив Мільтон.

А проте це був він, той самий Пако, — здоровенний, неповороткий,
з руками, як пекарські лопати, з рудуватою чуприною над жовтим, на-

чє віск, лобом. Він упізнав Мільтона ще з порога. Він завжди вирізнявся товариською вдачею, і цього разу Мільтон теж тримався хлопцем-друзякою.

— Мільтоне, старий лисе, ти пам'ятаєш Нейве?

— Ще б пак. Але потім ти пішов. Через П'ера, чи що?

— Та де,— відповів Пако.— Всі думають, ніби я драпонув через П'ера, але це брехня. Просто не подобалося мені Нейве.

— А мені нічого.

— Так воно мені остогидло, що я ладен був уже на стіну лізти, сон утратив. Хай я це втвокмачив собі, але мене дратували околиці Нейве, дратувало, що воно складається з двох селищ, що посередині проходить залізниця! Дійшло до того, що я не міг терпіти навіть дзвону тамтешніх дзигарів.

— А як тобі живеться у червоних?

— Нібіто непогано. Головне — вибити дощенту всіх чорносорочечників, усіх до останнього.

— Твоя правда,— підхопив Мільтон.— Ти не скажеш, у Омбрі є полонений фашист?

Пако похитав головою.

— Закурюй, це англійські,— запропонував Мільтон, подаючи йому пачку.

— Дякую. Чому б не викурити одну для проби? Коли я був у блакитних, англійці ще не скидали посилок.

— Це правда, що Омбрі нема?

— Він за річкою... Легкі сигаретки, бабські.

— Атож. Значить, у вас нема жодного живого фашиста?

— Ти спізнився на один день,— пошепки відповів Пако. Мільтон безпорадно посміхнувся.

— Краще б ти мені цього не казав, Пако. А хто він був?

— Капрал з дивізії «Літторіо».

— Те що треба.

— Здоровило. Ломбардієць. Ти шукаєш полоненого на обмін? Ко-го з ваших узяли?

— Джорджо,— сказав Мільтон.— Нашого товариша з Манго. Може, ти його пам'ятаєш? Гарний хлопець, блондин, чепурун...

— Здається, був такий.

Мільтон похнювив голову й поправив на плечі карабін.

— Тільки вчора,— шепнув Пако.— Тільки вчора ми його спровадили на той світ.

Вони знову вийшли на тік. Ті четверо чи п'ятеро, що недавно там були, познікали хтозна-куди; пес рвонувся на ланцюгу з хріпом удавленника. Було темно хоч в око стрель і дув скажений вітер, завихрюючись так, ніби крутився, ловлячи себе за хвоста.

Пако надумав провести Мільтона до шляху і потім ще трошки.

— Я завжди вважав: більше б таких блакитних, як ти,— сказав він.

Вони вийшли на дорогу.

— Хочеш знати, як він помер? — запитав Пако.

— Ні, мені досить знати, що він мертвий.

— В цьому можеш не сумніватися.

— Твоя робота?

— Ні, я його лише відконвоював. До лісочку — звідси не видно. І тут же назад. Про такі речі розводитися не слід, правильно?

— Правильно.

— Він кричав. А знаєш, що він кричав? Хай живе дуче!

— Його воля,— сказав Мільтон.

Дощ уже перестав, але розкуюваженні вітром акації струшувалися від крапель різко, мало не з викликом. Мільтон з Пако голосно відзвінливали зубами. Масивна вапнякувата скеля біліла в пітьмі.

Пако збагнув — Мільтон проковтне все, що він розповість, і почав:

— Цілий ранок учора я тільки й чув од нього, що про цю сволоту дуче. Полонений був під моєю опікою. Близько десятої Омбрے послав мотоцикл по священика з Беневелло. Капралові, бач, забаглося попа. До речі, цей пастир із Беневелло вчора вранці добре мене розмішив, а зараз я посмішу тебе. Вилазить він із коляски — і бігцем до Омбрے: «Все, годі, можна подумати, ніби на мені світ клином зійшовся і, крім мене, нема кому сповідати ваших смертників! Зробіть ласку, звертайтесь наступного разу до моого колеги з Роддіно. По-перше, він молодший за мене, по-друге — ближче живе, а по-третє — слід робити це по черзі, через раз, зрозумійте, Христа ради!»

Мільтон не засміявся, і Пако вів далі:

— Так от, піп і капрал усамітнюються на сходах у льох. Я і ще один наш, Джуліо його звати, стоїмо вгорі напоготові, щоб полонений не утнув якогось фокуса. Ale що вони там говорили, ми нічого не чули. За десять хвилин вилазять вони нагору, і тут на останній приступці піп йому й каже: «Я залагодив твої стосунки з господом богом, а з людьми, на жаль, не можу», — і звіяється. Ми залишаємося втрьох: я, Джуліо і капрал. Капрал тримтить, ale не дуже. «Чого ми чекаємо?» — питає. А я на те: «Ще не прийшла твоя година». — «Хочеш сказати, що сьогодні цього не буде?» — «Буде, ale не зразу». Тоді він з розгону сідає посеред подвір'я в саму грязюку й обхоплює голову руками. Я йому кажу: «Може, хочеш написати комусь листа, щоб передати священикові, поки він не поїхав?» А він: «А кому мені писати? Адже я син шльондри і батька-невидимки. Чи хочеш, щоб я написав президентові підкідьків?» Тут Джуліо вставляє слівце: «Атож, усі ви безбатченки в цій вашій республіці». А тоді Джуліо каже, що мусить на п'ять хвилин піти в справах, і йде собі, залишивши зброю мені. «Пішов до вітру», — зауважує капрал, не дивлячись йому вслід. «Може, й тобі кортить?» — питаюся. «Ет, мені вже не до цього!» — «Тоді на хоч сигарету викури», — кажу і подаю йому пачку, ale він відмовляється. «Я не палю. Ти не повіриш, ale я не терплю диму». — «Ta закури. Вони неміцні, цілком пристойні сигарети». — «Ні, я не курець, якщо я закурю, то кашлятиму — не зупиниш. А я хочу кричати. Тільки це мені й залишається». — «Кричати? Зараз?» — «Не зараз, а коли надійде мій час». — «Кричи скільки заманеться», — кажу. «Я кричатиму: хай живе дуче!» — попереджає він. «Ta кричи що хочеш, — кажу, — нам це до одного місця. Тільки подумай, навіщо даремно горлянку дерті? Твій дуче — великий страхополох». — «Брешеш, — заявляє він, — наш дуче — великий герой. Це ви великі страхополохи. I mi, його солдати, теж страхополохи. Якби ми не були боягузами, якби не думали тільки про власну шкуру, ми б уже всіх вас винищили, наш прапор уже маяв би над усіма вашими горами. Ale дуче ти не займай, він великий герой, і я умру зі словами: хай живе дуче!» A я йому: «Сказав тобі — можеш кричати що заманеться, ale повторюю, ти це дарма. Я певен, ти помреш куди краще, ніж він, коли настане його година. A це буде скоро, якщо на світі є справедливість». A він знай свое: «Я тобі повторюю, що дуче великий герой, небачений герой, а ми, італійці, всі ми, і ви, і ми, слімаки, не варті його». A я йому: «Я розумію твій настрій, і тому не хочу з тобою сперечатися. Ale ваш дуче боягуз і страхополох, небачений страхополох. Я прочитав це в нього на обличчі. Якось мені до рук потрапила газета. У вас тоді все гаразд було, і півторінки в газеті забирала його фотографія. Я її цілу годину вивчав. Так ось, я прочитав це в нього на обличчі. I я не хочу, аби ти марно дер горлянку, славлячи його перед смертю. Для мене це ясно як божий день. Коли прийде його черга, як прийшла твоя, він не зуміє померти, як чоловік. I навіть, як жінка. Він здохне, як свиня, для мене це ясно. Адже він нікчемний страхополох». — «Хай живе дуче», — каже він мені, ale не голосно, як і раніше, стискаючи руками голову. Я не втрачу терпцю і наполягаю на своєму: «Він нікчесма і боягуз. Той із вас,

хто помре, як останній слимак, усе одно порівняно з ним помре, як бог. Бо твій дуче — найбоягузливіший італієць, що його бачила Італія, відтоді як вона існує, і рівного якому ніколи не буде в ній, навіть якщо вона проіснує ще мільйон років». — «Хай живе дуче», — повторює він, і знов упівголоса. Потім вернувся Джуліо і мовить мені: «Кажуть, треба кінчати». А я — капралові: «Вставай». — «Авжеж, — погоджується він, — нема чого стовбичити на сонці». І ти завваж, дощ тоді лив як із цебра.

Вони зупинилися неподалік від містка.

— Далі мене не проводжай, — сказав Мільтон. — От гадство: знову доведеться купатися в багнюці, як свині.

— А чого б то?

— Та місток же замінований... Хіба ні?

— Замінований? Звідки в нас вибухівка? Ну й куди ти тепер?

— Вернуся до своїх.

— А що ти зробиш для свого товариша?

Мільтон завагався, потім сказав йому.

Пако гучно зітхнув.

— Де ж ти вирішив спробувати щастя? В Альбі, Асті чи Канеллі?

— Асті задалеко. Альба — мое рідне селище, і якщо мені не по-
таланить... Я навіть боюся думати про це. Фашисти влаштували б про-
цесію, щоб люди приходили і дивилися на мене. Ну, а як я раптом
дам маху, як раптом мені доведеться стріляти, щоб ушитися, тоді в
них є Джорджо, на якому зразу можна відігратися.

— Лишається Канеллі, — сказав Пако, — але в Канеллі стоять са-
мі санмарківці. Гіршої калюжі для риболовлі не знайти, адже ти
знаєш, що таке дивізія «Сан-Марко».

— Зі спини всі люди одинакові.

8

Близько десятої вечора Мільтон був не в Треізо, де його чекав Лео, а сидів у хижці, що загубилася в складках величезної гори, обер-
нутої одним схилом до Санто-Стефано, а іншим — до Канеллі.

У темряві він відшукав хатину навпомацки, бо ж чудово знов, де саме вона стоїть. Хижка була приземкувата і скособочена, ніби її вда-
рили по даху і відтоді вона так і не випросталась. Була вона того са-
мого сірого кольору, що й туф у балці; вікна без шибок і майже всі
до одного забиті дошками, гнилими від негоди, дерев'яний ганок теж
прогнів і був залатаний шматками бляшанок від гасу. Один ріг хати об-
валився, уламки громадилися довкола стовбура здичавілої черешні. В
цьому домі веселило око лише одне: недавно настелений новий дах —
одначе на загальному тлі він виглядав, як червона гвоздика у волоссі
старої карги.

Мільтон курив і дивився на чахле полум'я соргового бадилля, си-
дячи спиною до баби, яка мила брудні тарілки в тазику з холодною
водою. Він уже вбрався в цивільне і почував себе напівздягненим.
Особливо легким здавався йому піджак, що підкреслював його стра-
шенну худорбу, — літній піджачок та й годі. Він поставив карабін до
грубки, а пістолет поклав поряд із собою, на лаві.

Не дивлячись на нього, бабуся кинула:

— У тебе жар. Не знизуй плечима. Жар не любить, коли, мовля-
чи про нього, знизують плечима. Хоч і невеликий, але він у тебе є.

За кожною затяжкою Мільтон кашляв або з усієї сили намагався
погамувати кашель.

Жінка вела далі:

— Цього разу я тебе кепсько нагодувала.

— Ні, що ви! — жваво заперечив Мільтон. — Ви мені дали яйце!

— Це бадилля горіти горить, але тепла від нього ніякого. А дро-
ва треба берегти. Зима буде довга.

Мільтон кивнув не обертаючись і сказав:

- Це буде найдовша зима, відколи світ стойть. Зима на півроку.
- Чому на півроку?
- Зроду б не повірив, що нас чекає друга зима. Хай-но хто-небудь спробує сказати мені, ніби він це передбачив, і я в очі назву його брехуном і хвальком. — Він ~~шап~~івобернувся до бабусі й додав: — Мінулої зими на мені був добрий овечий кожушок. У середині квітня я його викинув, хоча він був чудовий і хоча в мене завжди серце щемить, коли я викидаю свої речі. Уявіть собі, що перед війною — а я був тоді хлопчиком — у мене щемило серце, навіть коли я викидав недокурки, особливо вночі, в пітьмі. Уявіть собі, мене мучила доля недокурків. Ну, а свій кожушок я пожбурив у кущі неподалік од Мураццано. Бо тоді я був певен, що до нових холодів часу в нас із лишею, щоб скинути двох Муссоліні.

— Ну, а тепер? Коли ж цьому буде кінець? Коли ми зможемо сказати: кінець?

— У травні.

— У травні?

— Тим-то я й сказав, що ця зима триватиме півроку.

— У травні, — повторила жінка про себе. — Звісно, це страшенно довго, але все-таки ти назвав якийсь строк, а я тобі вірю, бо ти хлопець серйозний і вчений. А бідним людям — головне строк знати. Тепер я почну звикати до думки, що з травня наші чоловіки зможуть іздити на базар і на ярмарки, як бувало, і дорогою їх ніхто не вб'є. Хлопці й дівчата зможуть танцювати на вулиці, молодички захочуть діток, а ми, старі баби, зможемо виходити за поріг і не боятися, що наскохимо на чужу озброєну людину. А в травні яка краса, які вечори, і можна буде спускатися в село і дивитись на ілюмінацію.

Жінка все говорила, описувала мирне літо, не бачачи, що на обличчі в Мільтона з'явився і застиг вираз гіркоти. Без Фульвії для нього немає літа, він буде єдиною істотою в світі, що тремтітиме від холоду в розпал літньої спеки. А от якби Фульвія чекала його на березі бурхливого океану, через який він пустився пливти!.. Він повинен неодмінно знати, повинен не пізніше ніж завтра розбити цю скарбничку і дістати з неї монету, на яку він купить книгу, що містить у собі правду.

Іому пощастило зосередитися на цій думці завдяки тому, що жінка на хвильку замовкла, дослухаючись до торохтіння об дах дощових крапель.

— Чи не здається тобі, що над моїм домом прорвалося небо?

Вона пройшла позаду Мільтона, висипала у вогонь рештки бадилля з кошика і зупинилася перед гостем, висхла, волосся масне, беззуба, смердюча, руки, уперті в боки, наскрізь світяться. Дивлячись на неї, Мільтон марно силкувався уявити собі, якою вона була замолоду.

— А як же ваш товариш? — спітала вона. — Той, котрому не поталанило сьогодні вранці?

— Не знаю, — відповів він похнюпившись.

— Видно, тобі тяжко. Ви що, не змогли нічого для нього зробити?

— Нічогісінько. В цілій дивізії не знайшлося полоненого на обмін.

— Тепер ти збагнув, що полонених треба берегти, тримати їх для такого випадку, як нині вранці? — Говорячи, жінка вимахувала руками. — А полонені ж у вас були. Я сама бачила одного тижнів зо два тому, він проходив стежкою позаду мою хату, очі зав'язані, руки скручені, а за ним ішов Фірпо і стусав його коліном у зад. Я ще крикнула йому з подвір'я про милосердя, бо милосердя ми всі потребуємо. А Фірпо обернувся, ніби його гедзь вкусив, обізвав мене старою відьмою і пообіцяв пристрелити, якщо я вмить не зникну. І це Фірпо, який сто разів ів і спав у мене. Тепер ти збагнув, що полонених слід берегти?

Мільтон похитав головою.

— Цю війну тільки так і можна вести. Та й не ми розпоряджаємося нею, а вона розпоряджається нами.

— Вам видніше,— сказала господиня.— А поки що в Альбі, в тому проклятому місці, в яке обернулася Альба, його, мабуть, уже вбили. Убили, як ото вбивають кролика.

— Не знаю, але навряд. Повертаючись із Беневелло, на дорозі до Монтемаріно я зустрів Отто, його загін у Комо стойть. Знаєте Отто?

— Ще б пак! Я його не раз годувала і пускала переночувати.
— Отто ще нічого не знов. Він з найближчого до Альби загону. Якби Джорджо вже розстріляли, Отто було б відомо.

— Виходить, до завтра можна не хвилюватися?

— Як сказати. Одного з наших вони поставили під мур о другій годині ночі.

Стара піднесла руки до обличчя і знову опустила.

— Коли не помиляюся, він теж альбієць, як і ти?

— Так.

— Ви були друзі?

— Ми виростили разом.

— А ти?

— Що я? — спалахнув Мільтон. — Я... що я можу зробити?

— Я хотіла сказати, що ти міг опинитися на його місці.

— Авжеж, міг.

— Ти про це думаєш?

— Думаю.

— І тобі від цього не...

— Ні. Навпаки. Ще гірше.

— У тебе є мати?

— Є.

— А про неї ти не думаєш?

— Думаю, але завжди після.

— Після чого?

— Після того як небезпека позаду. А заздалегідь або в хвилину небезпеки — ніколи.

Стара зітхнула, і на її зморшкуватому обличчі з'явилася подоба усмішки — усмішки полегкості.

— Я так страждала,— сказала вона,— так рвала на собі волосся, що мене мало не забрали до божевільні...

— Я вас не розумію...

— Я говорю про своїх двох синів,— відповіла вона з журною усмішкою.— Вони померли від тифу в тридцять другому році. Старшому було двадцять один рік, молодшому — двадцять. Я так побивалася, так казилася, що мене хотіли до божевільні запроторити, навіть ті, хто широ мене любив. А тепер я рада. Біль з часом минувся, і тепер я рада за них і спокійна. О, як їм добре, моїм бідолашним діткам, як їм добре в могилі: людям уже до них зась!

Мільтон прикладав пальці до губ, звелівши їй замовкнути. Схопив «кольт» і наставив на двері.

— Ваш пес,— прошепотів він бабусі.— Не подобається мені, як він себе поводить.

Собака на подвір'ї глухо гарчав, це добре було чути за рівним шумом дощу. Мільтон підвівся з лави, все ще тримаючи двері на прицілі.

— Сиди, сиди,— сказала баба голосніше, ніж звичайно.— Я свого пса знаю. Він просто на самого себе гарчить. Це такий собацюра, який сам себе терпіти не може, ніколи терпіти не міг. Я не здивуюся, якщо вийду колись уранці надвір і побачу, що він повісився,— сам на себе лапи наклав.

Собака не вгамовувався. Мільтон послухав ще трохи, потім поклав пістолет і сів. Стара пішла в далекий куток кухні.

Нараз вона обернулась до Мільтона й запитала, що він сказав.

— Я мовчав.

— А от і не мовчав.

— Не думаю.

— Я стара і не збираюся запевняти, ніби чую краще за тебе, двадцятилітнього. Але ти сказав «четири» і ще щось. Можливо, ти сказав «один із тих чотирьох».

— Може й так, але сам я цього не помітив.

— Тільки що, й хвилини не минуло. Ти про щось таке думав, щоб слово «четири» там було?

— Не пригадую. Тепер усі ми з химерами. Тільки дощ іде без химер.

Насправді він думав про «одного з тих чотирьох» і, мабуть, таки сказав щось уголос. Думав так напружено, що знову відчув запах вареної волов'ячої легені, яким просмерділа того ранку остерія у Вердуно.

То був перший бій, коли блакитні й червоні билися разом. У Вердуно стояли бадолійці, а на схилі гори отаборився червоний загін під командуванням Віктора, француза. В глибині долини, вже з'явився фашистський батальйон з Альби. В ньому була піхота й кавалерія, але кавалерія вискочила зненацька — вже потім, у останню мить. Піхота, всупереч здоровому глуздові, просувалася вперед без дозорних, без бічної охорони, без жодної остороги. Віктор спустився на майдан. Він довго дивився в бінокль, а тоді сказав: «Поки вони на підході, вогню відкривати не будемо, хай думають, що це мирне селище і ніхто не збирається його захищати, а потім ударимо по них на вулицях і на майдані впритул. Вони самі лізуть у пастку. Хіба не бачите — вони чи то подуріли, чи то нализалися?»

Обговорювати план бою пішли до остерії, де смерділо вареною волов'ячою легенею.

Едо, командир блакитних, виступив проти плану Віктора: куди краще, сказав він, дати бій на піdstупах до цього села, за всіма правилами.

«Чистої води бадолієць», — шепнув Мільтонові Омбре, на той час усього лише командир групи. Мільтон і ще кілька блакитних підтримали плани Віктора, але Едо стояв на своєму: бій за всіма правилами. Він мав мозок кадрового офіцера і, не сумніваючись у кінцевій перемозі, був, однаке, переконаний, що партизани незмінно програватимуть усі маленькі й проміжні бої. Тоді, мішаючи французькі та італійські слова, Віктор сказав: «Вердуно ваше селище, та, оскільки я вже тут, я звідси не піду. Якщо хочете, захищайте своє Вердуно зокола, а я оборонятиму його зсередини. Але все одно, куди не кинь, а своїми силами мені селища не втримати».

З цим Едо погодився і поступився.

Кінець кінцем вирішили зустріти фашистів у селищі, а поки що не подавати ознак життя. Мільтон зачайвся за парапетом на майдані, а поряд з ним присів навпочіпки Омбре. Вони бачили, як наближалася ворог. Фашисти розділилися: частина йшла по дорозі, частина рухалася навпросте — через селянські поля і цілиною. Цим доводилося гірше, земля лише тиждень як звільнилася від снігу, і вони часто падали, послизнувшись; якби не офіцери, вони, мабуть, повернули б на шлях, мов отара овець. Вони підійшли уже настільки близько і повітря було таке прозоре, що Мільтон з його чудовим зором добре бачив їхні обличчя, бачив, у кого борода й вуса, а в кого нема, у кого автоматична гвинтівка, а в кого проста. Потім він подивився назад — як там розташувалися ті, хто оборонявся, — і коло комори побачив у засідці Віктора та основні сили червоних. Він зиркнув у другий бік і побачив своїх. У бадолійців був американський кулемет, у гарібальдійців — «сент-єтьєн».

Мільтон та Омбре залишилися за парапетом ще кілька секунд, потім навкарачки відповзли назад, і Мільтон приєднався до своїх, що обрали для сковку портик муніципалітету. Омбре в спільну засідку не пішов, а склався за рогом тютюнової крамнички. Перший фашист, дебелій сержант з широкою борідкою, вийшов саме до тютюнової крам-

ниці. Омбрے ледь висунувся з-за рогу і дав чергу. Він не в тулуб, він у голову стріляв і разом з шоломом зніс цьому сержантові півчерепа.

Автоматна черга Омбрے послужила для всіх сигналом відкрити вогонь. Фашисти зробили лише кілька безладних пострілів, вони були приголомшені і вже так і не спам'яталися. Найбільшої шкоди завдав їм Вікторів «сент-етьєн». На дорозі перед коморою залишилося вісімнадцять трупів, щедро нашпигованіх свинцем. Мільтон пам'ятив, як Джорджо Клерічі почав блювати, як він зомлів і його виходжували потім, наче тяжкопораненого.

Постріли змовкли, пальба більше не заглушувала криків. Кричали ще живі фашисти, і кричали люди в халатах. Солдати, аби врятуватись, кидалися в будинки і, висадивши забариковані двері, ховалися під ліжками, в діжах і навіть під спідницями в бабів, не кажучи вже про клуні та хліви. Було чути, як одним з провулків, гупаючи, мов кінь, мчить Віктор, лементуючи: «En avant! En avant bataillon!. Вперед! Вперед, батальйон!»

Мільтон і незчувся, як опинився сам-один,— довкола були тільки трупи солдатів. У цій відносній тиші, в цій пустелі його почало колотити. Потім він почув чиюсь швидку ходу, метнувся за кам'яний колодязь і взяв карабін напоготові. Ale то був Омбрے. Вони рушили назустріч один одному, як друзі, як побратими. Вони знову почули крики і стрілянину — то їхні товариши святкували перемогу. Вони з Омбрے були біля церкви, коли Мільтон уловив приглушений тупіт кількох пар ніг, ніби хтось біг навшпиньки. Мільтон ствердно кивнув Омбрے, який очима запитував, чи він почув. «У церкві», — прошепотів Омбрے, і вони увійшли туди як могли обережніше. Всередині було темно й прохолодно. Спочатку вони обнишпорили хрестильницю, потім — першу сповіdalню. Anі душі. Anі звуку. Омбрے зиркнув на хори, але потім махнув рукою і заходився ряд за рядом оглядати лави. Так зигзагами вони поступово наблизалися до головного вівтаря. I раптом з-за вівтаря з'являється солдат з піднятими руками і мовить тонким голоском: «Ми тут». Він так налякався, що полон для нього здався порятунком. Омбрے ледь помітно посміхнувся і сказав: «Виходьте всі, скільки вас є», —тихо так сказав, лагідно, тоном дорослого, котрий прощає дитячий вибрик, про який щойно довідався. Ti — їх було четверо — вилізли з піднятими руками з-за вівтаря до велично спокійних Омбрے та Мільтона і, бачачи, що ніхто не накидається на них із штурханами та мордобоем, полегшено зітхнули.

Вони вийшли з церкви. Сонце здалося їм удвічі теплішим і яскравішим. Четверо полонених безупинно кліпали і переводили погляд з червоної зірки Омбрے на блакитну хустину Мільтона. Зброю, мабуть, вони кинули набагато раніше.

Мільтон побачив, що їхні товариши вже за селищем і підіймаються на гребінь гори; він сказав Омбрے, що треба наздоганяти їх. Залишивши позаду останній дім, вони пішли навскоси через гору. До гребеня було разів у три ближче, ніж до підніжжя; гора була не дуже висока — правда, досить крута і без єдиного дерева чи бодай кущика.

Нараз Мільтон помітив якийсь дивний рух у хвості загону, що випередив їх метрів на триста. Всередині у Мільтона щось обірвалось, його пойняло раптове відчуття тривоги й розpacу, і тут же у вуха йому вдарили тупіт коней, що мчать учвал. Загін був розсипався, але Віктор блискавично відновив порядок і прийняв єдино правильне рішення. Він звелів усім бігти на гребінь і звідти — клубком униз, у долину: для людей це як ото з гори дитячої з'їхати, а для коня той спуск — усе одно що обрив. Вони піднялися на гребінь, поскочувалися клубком униз і могли вважати себе в безпеці. Інша річ — Мільтон та Омбрے. Вони добре відстали, і до гребеня їм лишалося ще кроків двісті. Вони встигли б за однієї умови — якби бігли щодуху, але їх затримували четверо полонених, котрі вже зміркували, що й до чого. «Швидше! — підганяв їх Омбрے. — Біgom! Хутчіш!» Ale ті бігли, як старі баби. Мільтон кинув погляд уніз

і побачив перших коней, що вилетіли на схил: іхні боки аж диміли. Між полоненими утворилися невеличкі просвіти; солдат, який біг останнім, був, мабуть, метрів за сто від перших вершників і подавав їм знаки. Фашисти не стріляли: по-перше, далеко, по-друге, на повному скаку в своїх недовго влучити. Іх можна було відзначити по сіро-зелених мундирах, тоді як Омбре та Мільтон були вbrane досить строкато.

«Що будемо робити?» — крикнув Омбре Мільтону. «Вирішуй ти!» Кінні були вже за вісімдесят кроків, вони мчали галопом. І тоді Омбре гукнув фашистам, щоб трималися більше один до одного, та так гукнув, що ті зразу послухалися, і як тільки Омбре збив їх у гурт, він випустив по них обойму. Вони попадали як підкошені, потім — той швидше, той повільніше — покотилися назустріч коням, і почувся дикий крик вершників. Цей крик підстібнув Мільтона, і він помчав кулею після секундного заціплення, викликаного діями Омбре. Вершники стріляли, але могли влучити в них хіба що чудом, хоч і були вже за п'ятдесят кроків. На гребінь обидва вискочили водночас і тут же стрімголов покотилися вниз. З dna улоговини вони насамперед подивилися крізь зарості папороті вгору, але вершників на гребені ще не було...

Мільтон звівся на ноги, потираючи груди, що їх дерло від простуди.

— Чому ти не залишаєшся ночувати? — спитала стара. — Я не боюся тебе залишити. Передчуваю, що ніч буде спокійна, та й ранок теж.

Він уклав пістолет до кобури і тепер застібав пояс під піджаком.

— Дякую, але я хочу вибратися на гору сьогодні ввечері, а не завтра.

Крізь стіну, темряву й дощ він подумки бачив над хатою хвилясті крутосхили гори з роздвоєною у вигляді велетенських жіночих грудей вершиною.

Стара умовляла:

— Я розбуджу тебе, коли скажеш, і ти піднімешся на гору вранці. Можу о третій розбудити. Мені це нічого не варто. Я все одно майже не сплю. Лежу з розплащеними очима і думаю або ні про що, або про смерть.

Він мацнув рукою, чи все у нього на місці, перевірив дві обойми і десять запасних патронів.

— Ні, — сказав він не зразу. — Я хочу переноочувати на вершині гори. Прокинуся завтра, і мені залишиться тільки спуститися.

— Ти вже знаєш, де заночуєш?

— Там є сінник майже на самому верху.

— А ти певен, що знайдеш його в таку темряву та ще в такий дощ?

— Знайду.

— А ті люди тебе знають?

— Ні. Але я постараюся не розбудити їх. Аби лише пес не загавкав.

— Таж тобі цілу вічність нагору добиратися.

— Півтори години. — І Мільтон ступив крок до дверей.

— Тоді хоч дощ перечекай...

— Е ні, якщо боятися дощу, я й до завтрашнього обіду не виберуся. — І він ступив ще крок до дверей.

— Куди тебе несе, в цивільному?

— У мене зустріч.

— З ким?

— З однією людиною із антифашистського керівництва.

Стара дивилася йому просто у вічі своїми немиготливими безбарвними очима.

— Гляди, будь обережний. Двоє покійників — це гірше, ніж один. Мільтон похнювився.

— Бережіть мою зброю і мундир, — сказав він трохи згодом.

— Зараз вони сковані в мене під ліжком, — озвалася господиня. —

А завтра зранку, як устану, покладу їх у сухий мішок і до колодязя спущу. В мене на середині колодязя в одній з цямрин є заглибина, я мішок на ланцюгу спущу і запхаю туди жердиною. Все буде гаразд.

Мільтон кивнув.

— Про все інше ми домовились. Якщо за два дні я не прийду, ви одне тільки зробіть: дайте мішок вашому сусідові і пошліть його в Манго. В Манго хай передасть мішок партизанові Френку і скаже, щоб той переправив його Лео, командиріві треїзького загону. А запитають, що та чому, хай скаже просто: «Був Мільтон, перебрався в цивільне і більше не вернувся».

Стара тицьнула в нього пальцем.

— А ти все-таки приходь через два дні.

— Чекайте мене завтра ввечері,— відповів Мільтон і відчинив двері.

Дощ лив густий, скісний, громаддя гори потонуло в темряві, пес мовчав.

Мільтон ішов, увібрал голову в плечі.

Стара гукнула з порога:

— Завтра ввечері я нагодую тебе ліпше, ніж сьогодні. І частіше думай про свою матір!

Мільтон був уже далеко: під вітром і дощем, він брів наосліп, але непомильно, мугикаючи собі під ніс «Over the Rainbow».

9

З вершини гори Мільтон дивився вниз, на Санто-Стефано. Містечко лежало німе й безлюдне, але воно вже прокинулось, про що свідчив пружний білий дим над дахами будинків. Пустельною була довга одноколійка, що сполучала містечко зі станцією, і безлюдним — шосе на Канеллі, по той бік одноколійки, добре видне не лише до залізного мосту, а й далі, до відрогів гори, що затуляла Канеллі.

Він піdnis до очей руку і глянув на годинника. Годинник показував п'яту з хвилинами, але напевне відстав за ніч: було явно не менше шостої.

Земля була розгрузла і чорна, ранок видався не дуже холодним, і небо, хоча сіре, здавалося глибоким і неозорим, яким люди не бачили його багато днів. Штани на Мільтоні були заляпані багном вище колін, місиво, по якому він ступав, перетворило його черевики на величезні галушки.

Він спускався до Санто-Стефано, обминаючи зарості голих кущів і прямуючи до того місця, де була кладка через Бельбо,— він знав цей перехід. З бугристого схилу Мільтон міг бачити внизу річку. Вода була темна, каламутна, густа, але ще не дуже висока, і тому кладку не зміло. На саму думку про переправу вбрід Мільтона тіпало, як у пропасниці. Він почував себе зло, у нього нило в грудях, здавалося, легені стиснуті залізними обручами і боляче трутися одна об одну. З кожним кроком у ньому нарстало відчуття своєї цілковитої немочі й безсилля. «В такому стані я не здатен цього зробити, і пробувати шкода. Хоч благай бога, щоб не трапилося нагоди!» Але він спускався далі.

Зрештою, він чудово виспався на сіннику неподалік од вершини гори. Заснув відразу, тільки-но загрібся з головою в сіно, залишивши тільки крихітний коридорчик біля рота. Дощ перішив об добротну покрівлю повітки, густий і лагідний. Мільтон спав як убитий, без сновидінь, без кошмарів, ніби його завтра й не чекало важке, вкрай небезпечне діло.

Розбудило його кукурікання півнів, собаче виття нижче по схилу і раптова тиша після дощу. Він притиском вибрався з копиці. Сів і так навсидачки перебрався до краю сінника і звісив ноги в пустку. Ось коли його знов опанували думки про себе, про Фульвію, про Джорджо, про війну. І він здригнувся — судомне нескінченне тремтіння пройняло

його аж до п'ят, і він став молитися, щоб ніч затрималася сьогодні трохи надовше, ніж звичайно.

Цієї міті з дому вийшов господар і зачалапав по багнюю і до повітки — мара в сірому припливі світання. Мільтон потирає рукою підборіддя, і шурхіт його жорсткої щетини залізним скреготом розносився на кілька метрів довкола. Господар звів очі — і став як укопаний.

— Ти тут ночував? Ну що ж, тим краще. Все обійшлося, і я спав собі, ні про що не думаючи. А якби знов, що ти тут, очей би не склепив. Ну, злазь.

Мільтон скочив солдатиком на землю, рідка грязюка густо бризнула в нього з-під ніг. Він залишився стояти, де приземлився, — голова похилена, руки обмащують пояс під піджаком.

— Мабуть, істи хочеш, — сказав селянин, — а пригостити тебе нема чим. Шматок хліба, правда, можу дати...

— Не треба, дякую.

— Може, чарку граппи вип'еш?

— Що я, божевільний?

Від хліба він даремно відмовився, і тепер зовсім ослаб, почував себе наче безтіесним, насилу утримуючи рівновагу на крутих спусках; і подумав, що близче до Канеллі треба буде зйти до якоїсь хати на відшибі і попросити хліба.

Спustившись на рівнину, він заквапився до кладки. Побачив, що взяв надто вниз — довелося піднятися проти води кроків на півсотні.

Нарешті він перебрався через потік по мокрих хистких колодах. В містечку на тому березі було ще тихо — могильна тиша.

Річище було широке, на багнистому дні лежало каміння, нестійке і ковзке під ногами.

Він не бачив ані душі — жодної жінки, жодної дитини у вікнах чи на терасах будинків, що стояли на високому березі навколо головного майдану містечка.

Він збирався пройти до майдану знайомим завулком, перебігти його і вийти із Санто-Стефано праворуч шляху на Канеллі. Правда, це район червоних, і дев'яносто дев'ять шансів із ста, що Мільтона зупинить їхній патруль: «Хто такий, з якого загону, чому в цивільному, що робиш у нашій зоні, чи знаєш пароль?..»

Він наддав ходи, поспішаючи до укусу, порослого гнилими пучками кропиви, де починається провулок, як раптом почув гуркіт моторів. Автоколона рухалася на великій швидкості — шість-вісім ваговозів, що пожирали останній відтинок шляху перед Санто-Стефано. Вважай, вони були уже в містечку, але воно мовчало. І раптом з дому над берегом, вище Мільтона, вискочив напівроздягнений чоловік і майнув по камінню до Бельбо. Він мчав так швидко, що рінь бризкала в нього з-під черевиків, мов кулі. Він махонув через річку вбрід і миттю зник за деревами біля підніжжя гори.

Судячи з реву моторів, автоколона збавила швидкість, щоб повернути на майдан. І Мільтон рвонув до річки — туди, де берег був ю зовсім голий і де можна було сковатися. За спиною в нього щось бабахнуло, але не постріл, а, мабуть, чиясь захряснута віконниця. Він скочив у воду, таку крижану, аж йому перехопило дух і потемніло в очах. Перебрівши потік наосліп, він вибрався на берег і тут же упав за кущ папороті. Спершу окинув поглядом гору, там все було спокійно, і він обернувся й почав стежити за містечком.

Мотори заглухли, і Мільтон почув, як солдати з тупотом зіскакують на землю й оглядають усі закутки майдану, почув команди офіцерів. Це були санмарківці, що стояли в Канеллі.

Потім він їх побачив. З-за рогу крайнього будинку ліворуч вискочило кілька солдатів з уже зібраним кулеметом на руках і побігли до мосту через Бельбо. Мільтон почав відповзати далі від мосту, до якого було кроків шістдесят, не більше.

Вони встановили кулемет під поруччям, провели стволовом по всьому торсус величезної гори, що пірамідою нависла над Бельбо, і, нарешті, взяли на приціл останній поворот шляху на схилі, з якого спустився Мільтон. Незабаром з майдану прийшов офіцер. Схоже, він схвалив дії солдатів і став базікати з ними, явно заграючи. Офіцер скинув берет, пригладив рукою світлого чуба і знову надів берет.

Ось вона, підхожа плата за Джорджо, подумав Мільтон. Але було цілком очевидно — йому не взяти не те що офіцера, а й останнього з його солдатів, хоч Мільтона і такий варіант влаштував би. Солдати щойно з'явилися, ще й п'ята хвилина не минуло, а Мільтон уже зінав: їхня поява не наблизила до нього жадану здобич, а лише подовжила його дорогу до Канеллі. Тепер йому доведеться довго лізти вгору замість іти рівниною. І на саму думку про це він відчув себе мурахою, змушену оббігати величезний валун.

В черевиках хлюпала вода. Мільтона била пропасниця — до корчів, до спазмів, ніби його рвало на порожній шлунок. Він відчув близький напад кашлю і впав головою на зігнуту в лікті руку, майже впічатавши рота в багно, щоб притлумити кашель. Він кахикав за водами, надсадно, корчачись на землі, ніби прохромлена вилами гандюка, і на чорному небосхилі його примуржених повік тримтіли зірки, спалахували червоні й жовті блискавки. Потім, відривавши від землі брудні губи, він знову звів очі на міст. Солдати нічого не чули, вони курили, промаючи поглядом кожну складку на узбіччі піраміdalnoї гори. Лейтенант повернувся на майдан.

Мільтон злякався, що загубив пістолета, стрибаючи по камінню і перекочуючись із боку на бік. Затамувавши подих, він повільно підніс руку до пояса й помацав кобуру. Пістолет був на місці.

На дзвіниці вибило сьому годину. Вибило ще раз. Жоден цивільний досі не з'являвся — ні тобі невинне дитя, ні стара баба або якийсь каліка. Лінія будинків, звернутих до річки, нагадувала мур кладовища. Мільтон уявив собі солдатів, які походжають по майдану, а в двох барах їхніх командирів, що п'ють і знущаються з офіціанток: «У тебе дружок партизан. Ану, покажи, як він з ним в обіймах лежите, ми теж хочемо знати партизанський спосіб».

Нові солдати в полі зору не з'явилися. Мільтон, як і раніше, не спускав очей з тих, що були на мосту. Вони курили сигарету за сигаретою, озираючи околиці. Ось їх нібито зацікали щось на березі — вище мосту, в напрямку церкви. Мільтон і собі витяг шию в той бік, дивлячись під аркою мосту і марно намагаючись зрозуміти, що там може бути цікавого. Аж тут один із солдатів зареготав, за ним засміялися й інші. Через деякий час інший солдат раптом показав пальцем на підошву гори, і двоє його товаришів метнулись до кулемета. Проте кулемет мовчав, і через мить ті двоє накинулись на жартівника і ну стусати його в спину.

Нічого не вийде. Навіть якщо котромусь із солдатів закортить до вітру, і він спуститься на берег; навіть якщо хтось, хизуючись своєю хоробрістю, сам-один дійде до початку дороги, яка веде на гору, — все одно Мільтон нічого з ним не вдіє. Хіба пристрелить його, і то, якщо вдастися.

Він знову забухикав — голосно, більш не остерігаючись, а коли кашель попустив, почав відповзати до піdnіжжя гори. Діставши до тополиного гайка, звівся на весь зріст, аж спина хруснула, як сухий очерет. Натрапивши на першу стежку, побрався нею вгору. Він усе ще, певне, був у радіусі обстрілу, але з мосту, де стояв кулемет, жоден солдат не міг розгледіти його на темному тлі гори. Мільтон піdnімався зігнувшись, повільною ходою, спокійний до байдужості, тримтячи і хитаючи головою. Він говорив сам до себе — голосно, уривчасто:

— Вони перерізали мені шлях. Вони змушують мене робити величезний гак. А я хворий. Додому, додому. Все одно мені ніколи не взнати правди. Його уже розстріляли.

Груди, живіт, коліна масною корою вкривала багнюка. На ходу він спробував зішкрябати із себе бодай трохи огидної грязюки, але задерев'яні пальці не слухалися його.

Солдати на мосту виглядали тепер як іграшкові. Згори було видно майдан. Ваговозів виявилося шість, вони стояли навпроти пам'ятника полеглим у першу світову. Солдатів було близько сотні, і вони поволі походжали туди-сюди.

Він різко звернув зі стежки, що вела на гребінь, і рушив поперек схилу — в напрямку піраміdalnoї гори. «Його ще не розстріляли. І я не можу жити в невіданні». Дощі та зсуви знищили сліди стежок, і він ішов, по кісточки втопаючи в багнюці. Через кожні три-чотири кроки доводилося зупинятись і струшувати кілограми грязюки, налиплої на черевиках. Він ішов до смужки лісу, що оперізував посередині гору-піраміду. Це був тільки початок гаку, який йому доведеться дати.

Дерева зчорніли від дощів; вітру не було, але з гілля шумно падали краплі.

Увійшовши в лісок, він помітив якийсь рух, метушню, почув притищені стривожені голоси. Він заспокійливо підніс руку й мовив:

— Не бійтесь. Я партизан. Не тікайте.

Були то п'ятеро чи шестero чоловіків, які спостерігали за фашистами в Санто-Стефано. Всі були в пальтах, а в одного через плече висіла згорнута в рулон ковдра. Вони й клуночки з собою поприхоплювали. З'являється солдати на іхню гору — а в них уже все готове, щоб дати драла й не вертатися додому добу, а то й дві. Мовчкі, тільки скинувши поглядом на його неймовірно брудну одежду, вони повернулися на свої спостережні пости, не помічаючи крапель, що падали на іхні промоклі берети та плечі. Старший у цьому гурті,— здавалося, у нього й настрій ліпший, ніж у решти,— білоголовий селянин із сивими вусами та сльозливими очима, запитав у Мільтона:

— Коли, по-твоєму, це закінчиться, патріоте?

— Навесні,— відповів Мільтон, але голос його пролунав надто хрипло й невпевнено. Тоді він прокашлявся й повторив: — Навесні.

Вони поблідли. Один з них вилаявся і сказав:

— Коли навесні? «Навесні» — може означати в березні, а може — і в травні.

— У травні,— уточнив Мільтон.

Селяни зажурилися. Старий запитав, де він примудрився так заброхатися.

Мільтон чомусь почервонів.

— Я впав, коли спускався, і метрів десять проіхав на пузі.

— I все одно цей день настане,— сказав старий, пильно дивлячись на Мільтона.

— Авжеж, настане,— відповів Мільтон.

Але старий і далі дивився на нього з незаспокоєння — може, навіть невситимою — жадібною тривогою. I Мільтон повторив:

— Авжеж, настане.

— I тоді, я сподіваюся,— сказав старий,— ви жодного з них не простите.

— Жодного,— сказав Мільтон.— Будьте певні.

— Ви повинні іх усіх порішти, до останнього, бо всі вони одного поля ягода. Смерть ще занадто м'яка кара для найневиннішого з них, ось що я тобі скажу.

— Ми іх усіх порішимо,— погодився Мільтон.— Домовились.

Але старий не вгавав:

— Коли я кажу всіх, це значить усіх. Слухай мене гарненько, хлопче. Адже я можу називати тебе хлопцем... Я з такого тіста, що плачу, коли різник купує в мене ягнят. I я таки тобі кажу: всіх, усіх до решти ви повинні порішти.

— Не турбуйтесь,— уже на ходу сказав Мільтон.— Ми теж так вважаємо. Простити навіть одного з них, це означало б...

І він пішов, не закінчивши фразу. Він був ще недалеко і почув, як один із селян спокійно зауважив:

— Дивно, що о цій порі ще ні разу не пішов сніг.

Наприкінці ліска до гори-піраміди ліпився довгий пагорб, паралельний одноколійці, він поступово внизувався до станції. Мільтон поклав собі: він піде по гребеню пагорба, спуститься до станції, обійде її і полями, ховаючись у рідких посадках шовковиці, вийде до гори, за якою — Канеллі. Такий маршрут дасть йому змогу уникнути нової зустрічі з автоколоною санмарківців, адже рано чи пізно ті повинні будуть вернутися до свого розташування.

Він понишпорив у кишенях, дістав дві сигарети і порівняв їх. Одна була надламана посередині, з другої висипалася частина тютюну. Він вибрал другу, вstromив у рота, але не знайшов ні шматочка сухої поверхні, об яку можна витерти сірника. Залишалася, правда, рукоятка кольта з її шкарубкими щічками, однаке запалювати об неї сірники йому чогось не захотілось. Безнадійно гмукунувши, він сунув сигарету до кишені і рушив гребенем.

На ходу, перевіряючи, чи не відхилився він убік, Мільтон весь час поглядав на полотно вузькоколійки, поряд з яким бігло шосе. Рейки були іржаві, там і сям сковані мокрою травою, неторкані колесами від дня перемир'я. Для Мільтона залізниця все ще означала «Восьме вересня»¹, а може, й завжди означатиме.

Він тоді вернувся додому — в цивільному, брудний, змучений, але й не думаючи про те, щоб завалитися спати чи хоча б сісти. Був похмурий теплий ранок тридцятого вересня. Мати очам своїм не вірила, їй треба було доторкнутися до сина, треба було скинути з нього одежду, яку дали йому чужі люди, стерти з обличчя дорожню куряву... «З Рима?! — перепитала вона.— Ти вернувся з Рима! Я думала: якщо у нас в Альбі таке пекло, то уявляю собі, що робиться в Римі. Знаєш, я не вірила, що ти викараскаєшся. Коли людина вічно витає в хмарах...» А він усе ж викараскався, він не сумнівався, що так воно й буде, не сумнівався з тієї самої хвилини, коли втиснувся в той моторошний поїзд на римському вокзалі Терміні. Він знов, йому всміхнеться щастя, щастя в безвихідній трагедії армії...

«А що... турінська синьйорина?» Отакої, він повторив слова, які уперто вживала його мати, говорячи про Фульвію; в них завжди лунала іронія і водночас страх, можливо, передчуття. «Я часто її бачила,— відповіла мати.— Вона ходила в місті з молодиками, звільненими від армії.— Мати опустила очі і додала: — Вона повернулася до Туріна. Три дні тому». Ось тоді Мільтон, хитаючись, почав намацувати стільця...

В Санто-Стефано бовкнув дзвін, один кволій удар, і Мільтон не міг забагнути, котра ж година — половина дев'ятої чи десятої.

Біля підніжжя гори він почув, як вибило десяту, і це були вже дзвінниці Канеллі.

На небі не залишилося ні плямки, ані хмарини, тепер воно було рівного матового кольору. Монотонно, ніби під дощем, шурхотіло листя дерев і кущів.

Він піднімався поволі, обережно — стежка розповзлася від грязі і була дуже слизька, а крім того, він вступив уже в радіус дій патрулів, можливо, висланих із Канеллі прочесати околиці. Незважаючи на небезпеку, що чигала на кожному кроці, він умирав від бажання закурити, але й тут не знайшов квадратного сантиметра сухої поверхні, щоб витерти сірника. Він знову подумав про шкарубкі щічки кольта, і знов йому не захотілося так приижувати свою зброю.

Саме тоді, коли позаду залишилося вже більше як дві третини підйому, він почув на дорозі за бугром гуркіт автоколони, що поверталася до Канеллі після рейду в Санто-Стефано. Судячи з гуркоту, ва-

¹ Див. примітку на с. 21.

говози гнали по розбитому шляху на максимальній швидкості. «Моло-дець, Мільтоне», — журно подумав він. Шум швидко розтанув у глибині долини, але, перш ніж продовжити путь, Мільтон почекав, поки всередині не стихне дрож, яким озвався в ньому гуркіт ворожих машин. Щоб позбутися його, він утомлено стріпнувся й рушив далі.

За його підрахунками, на той час, як він мав піднятися нагору, за автоколону вже зчиниться брама казарми. Мільтон знав, що санмарківці стоять у колишньому лікторському домі, і, хоча ніколи не був у Канеллі, не сумнівався, що легко відрізнить лікторський дім від решти будівель цього напівміста-напівсела. Казарма потрібна була Мільтонові не як кінцева мета, а як відправний пункт пошукуві.

Він наддав ходи і за метр від гребеня затримав подих, упевнений, що зразу побачить містечко внизу. Але схил, яким він піднявся, переходив у широкий майданчик, зарослий реп'яхами. Мільтон перетнув його, пригнувшись, озираючись навколо. Єдиний у полі його зору будиночок стояв за двісті кроків ліворуч: над мокрими кронами дерев ледь визирала згорніла покрівля.

Він підійшов до місця, де починався косогір і, сковавшись за кущами ожини, подивився вниз, на Канеллі. Тільки один погляд, швидкий і пильний, після чого Мільтон заходився вивчати стежки й дороги, що піднімалися на схил, — чи нема на них патрулів. Чисто, нікого. І тоді він зосередив увагу на Канеллі.

Містечко справляло враження неприродно безлюдного і безмовного, не чутно було навіть того звичайного гомону, який завжди піднімається над найдрібнішим поселенням. Мільтон вирішив, що виною цьому автоколона, яка щойно повернулася з Санто-Стефано. Єдиною ознакою життя був дим над дахами, білий дим, що тут же зливався з матовою білістю низького неба.

Мільтон визначив лікторський дім. Великий вицвілий червоний куб, добряче обшарпаній, вікна наполовину затулені дошками та мішками із землею, над кубом — башточка, де, мабуть, стовбичить вартовий із біоноклем. Правда, вартовий, певне, дивиться в протилежний бік, не спускаючи очей із пагорбів, де повно гарібалльдіїців.

Мільтон спробував зазирнути на подвір'я казарми, але високий мур перешкодив йому побачити щось, окрім голої смужки подвір'я і безлюдного портика в глибині.

Він подався вперед, вивчаючи найближчу до нього частину містечка — ту, що біля підошви схилу. В цьому ніному і безлюдному передмісті тільки й було міського, що бездіяльний лікопильний завод.

Мільтон зітхнув, не знаючи, що йому робити. Він тримав руку на розстебнутій кобурі і вагався. Побачивши за горбочком зарості очерту, він за кілька стрибків перебрався туди і крізь очерет знову оглянув містечко внизу. Жодних змін, хіба що додалося диму над димарями.

Він не знав, що йому робити, залишилося тільки спускатися. Місцем для наступної зупинки, уже на середині схилу, він обрав повітку на винограднику — не те щоб повітка, а чотири стовпи і дах. Туди вела стежина, але вона була прямо проти башти, рівна й крута — не сковаєшся, — тому скористатися нею Мільтон аж ніяк не міг. І до повітки він добирався виноградниками, проридаючись крізь лози та дріт і грузнучи по кісточки в багні, жовтому, як сірка, і в'язковому, наче смола. Він прихилився до стовпа повітки й похитав головою, геть пригнічений. «Це не для мене, — сказав він собі, — такі справи не для мене. З усіх, кого я знаю, тільки одній людині довелося б за цих обставин так само зле, як мені. Навіть гірше, ніж мені. Ця людина — Джорджо».

Але в нього ще стало духу спуститися нижче. Він прямував на бак для мідного купоросу наприкінці останнього виноградника, звідки починалася цілина, яка переходила потім у рівнину. Він мусив спускатися, хоча йому довелося б утікати, якби раптом з'явився патруль із

Канеллі. Він побіг би вбік,— все одно, праворуч чи ліворуч,— тільки, звісно, не назад угору. Тепер, знизу, схил здавався стіною, зашпакльованою багном.

Він спускався, тримаючи пістолет у руці. Зі стежини — не сказати щоб злякано — пурхнув горобець. З містечка долинуло гудіння — глухе, протягле, таємниче, схоже на гудіння металургійного заводу, якого, однаке, в Канеллі не було. Гудіння не повторилося; містечко його ніби й не чуло. До казарми по прямій залишилося менше ста метрів. Стояла така тиша, що Мільтонові здалося, ніби він чує, як за казармою плюскотить об каміння Бельбо.

Він присів навпочіпки за баком, опустивши пістолет до стегна й поклавши одну руку на холодний бетон. Звідси було видно дорогу на Санто-Стефано, всю у вибоях, у тріщинах. Спускаючись сюди, він залишив тартак далеко ліворуч, далі, ніж розраховував, і це його засмутило, адже на випадок чого тартак, з його стосами дошок, був би чудовим тимчасовим сковком, і рятівним лабіринтом.

Іого пройняло почуття гострої туги за своїм загоном, за Треїзо, за Лео..

Праворуч від нього щось рівно й безупинно гуділо, і Мільтон подумав, що з того боку виноградник обривається невисоким укосом і внизу, просто під ним, стоїть дім. Закрут диму, який тут же поглинало матове небо, піднімався з його незримого димаря.

Мільтон стиснув пістолет: новий шерех. Але то рипнули двері на терасі останнього перед шосе будинку. З дверей висунулася жінка, зняла зі стіни дошку для нарізання городини і знов сковалася в домі, не подивившись на гору. Не було чутно ні собак, ні курей, в небі — жодного горобця.

В цю секунду краєчком ока Мільтон помітив праворуч від себе чорну тінь, що ледь торкалася його своїм краєм. Він рвонувся всім тілом за бак, скинувши пістолет. Але тут же опустив зброю. Він побачив бабу, одягнену в усе чорне,— чорне і засмальцоване. Мільтона приголомшило те, що баба від нього кроків за двадцять, та й сонця нема, а він почув себе мало не розчавленим її тінню.

Жінка щось говорила йому, але він бачив тільки, як ворується її плескаті лілові губи. За нею ув'язалася курка, зараз вона дубала-са дзьобом у грязюці. Жінка підібрала поділ і, місячи багно своїми чоловічими черевиками, звернула в коридор між шпалерами і підійшла до Мільтона.

Біля стовпа вона зупинилася і сказала:

— Ти партизан. Що ти робиш у нас на винограднику?

— Не треба на мене дивитися, коли говорите,— пошепки попросив Мільтон.— Дивіться на всі боки і говоріть. Солдати сюди піднімаються?

— Уже тиждень, як не було.

— Можете говорити голосніше. А по скільки вони ходять?

— Душ по п'ять-шість,— відповіла баба, дивлячись у небо.— Якось цілий загін приходив, на голові залізні шапки, але найчастіше вони вп'ятьох або вшістьох ходять.

— А по одному ніколи?

— Цього літа ходили і ще у вересні — фрукти красти. Але після вересня — все. То що ти робиш у нас на винограднику?

— Не бійтесь.

— Я не боюся. Я — за вас. Та й як мені не бути на вашому боці, коли всі мої дорослі онуки в партизанах. Ти іх, напевне, знаєш. Вони у мене червоні.

— Я не червоний.

— А, значить, ти із тих, з перевдягнутих на англійців. Тоді на вішо ти вирядився волоцюгою? І чого тобі тут треба, в нас на винограднику?

— Дивлюся на ваше містечко. Вивчаю.

Жінка злякано сплеснула руками.

— Невже захопити надумали? Ви що, збожеволіли? Ще не час!

— Не дивіться на мене. Дивіться на всі боки,

Дивлячись у небо, баба сказала:

— Ви повинні брати лише те, що зможете утримати. Ми б і раді, щоб нас визволили, та тільки якщо назовсім. А інакше вони повернуться і змусять нас кров'ю платити...

— Ми й не думаємо наступати на Канеллі.

— А й правда,— сказала вона,— не може бути, щоб ти прийшов план наступу прикидати. Адже ти блакитний, а Канеллі червоні братимуть. Канеллі для червоних залишиться.

— Ну звичайно,— погодився Мільтон. І вів далі: — У мене до вас прохання. Я не ів з учорашиного вечора. Будь ласка, сходіть додому, принесіть мені шматок хліба. Не обов'язково вам знову багно місити, можете кинути мені хліб через дріт. Я його на льоту піймаю, будьте певні.

На дзвіниці пролунав перший з одинадцяти ударів. Баба почекала останнього удару, потім сказала:

— Я миттю. Але я не стану кидати тобі їсти, як собаці. Я зроблю бутерброд із салом, а якщо бутерброд кинути, він розвалиться на льоту. Та й не собака ти. Всі ви — наші діти. Ви нам заступаєте синів, яких немає з нами. У мене ось двоє синів у Росії, і невідомо, коли я побачу їх. Але ти мені так і не сказав, що тут робиш, чого ховаєшся у нас на винограднику.

— Чекаю фашиста,— відповів Мільтон, не дивлячись на неї.

Вона скинула підборіддя.

— Він повинен прийти сюди?

— Не обов'язково сюди. Але чим далі це буде від житла, тим краще для всіх.

— Ти чекаєш його, щоб убити?

— Ні. Мені потрібен живий.

— Вони гарні тільки мертві.

— Я знаю, але мертвий мені не потрібен.

— А нашо він тобі?

— Дивіться вбік. Вдавайте, ніби оглядаєте виноградник. Я хочу обміняти його на свого товариша, якого узяли вчора вранці. Якщо не обміню...

— Бідолашний хлопець. Він тут, у Канеллі?

— В Альбі.

— Я знаю, де Альба. А чому ти прийшов для цього діла в Канеллі?

— Бо сам я з Альби.

— Альба,— промовила баба.— Ніколи там не була, але я знаю, де це. Одного разу я туди мало не поїхала на поїзді.

— Не бійтесь,— сказав Мільтон.— Як тільки ви мені принесете поїсти, я піду з вашого виноградника близче до шляху.

— Ти почекай,— заквапилася вона.— Почекай, я сходжу по харч. Адже ти вийшов страх на яке діло, за нього не можна братися, коли живіт з голоду підводить.

• Вона вже йшла геть між шпалерами, багно бризкало на поділ. Озирнувшись на Мільтона, стара спустилася у улоговину.

Минуло десять хвилин, п'ятнадцять, двадцять, а баба все не верталася. Мільтон вирішив, що вона вже не вернеться. Мабуть, вона випадково наскочила на нього, вела з ним пусті балачки, а потім пішла від гріха далі, чудово розуміючи, що в нього не буде ні часу, ні бажання, щоб знайти і провчити її. Він настільки був цього певен, що перебрався б уже на інше місце, якби зінав куди.

Та якраз коли било половину дванадцятої, вона з'явилася, ховаючи за спиною здоровенний шмат хліба з куснем сала посередині. Мільтона це довелося із сідою сплющити бутерброд, щоб його можна було

кусати. Він жував завзято, кусень сала був такий товстий і смакови-
тий, що Мільтон просто млів, поспішаючи добратися до нього зубами.

— Тепер ідіть собі, дякую,— сказав він, прожувавши перший
шмат.

Але вона опустилася перед ним навпочіпки, прихилившись плечима
до шпалерного пакола, і Мільтон відвів погляд, щоб не бачити худого
сірого стегна під чорною вовняною панчохою, яка була підв'язана
мотузкою.

— Чого ж ви не йдете? Мені більш нічого не потрібно.

— Не поспішай. Я скажу тобі одну річ — може, вона стане тобі
в пригоді. Мій зять хотів прийти поговорити з тобою, але я умовила
його не висовуватися з дому, я й сама скажу.

— Що?

— Одну річ, ми давно уже збирилися сказати це старшому з
моїх онуків, які в червоних. А зараз вирішили тобі сказати. Адже
тобі нема чекати.

— Та про що ви?

— Про те, що я можу допомогти тобі фашиста знайти, якого ти
шукаєш.

Мільтон поклав бутерброд на край бака.

— Я вам не сказав, що шукаю солдата, цивільний фашист мені
не годиться.

— А він і є солдат. Сержант.

— Сержант,— зачаровано повторив Мільтон.

— Цей сержант,— пояснила баба,— часто буваває тут недалеко, ма-
ло не щодня, і завжди сам-один. Він до жінки ходить, кравчиня вона,
наша сусідка, але ми з нею вороги.

— Де вона живе? Скоріше покажіть мені її дім.

— Я ж тобі сказала, ми з нею вороги, і тому повинна все поясни-
ти. Ти не думай, буцім ми тобі адресу даемо, щоб її дошкулити, ми
допомагаємо тобі врятувати твого товариша, та й годі.

— Я розумію.

Хоча, якщо говорити по щирості, вона ой скільки зла нам на-
робила, а надто — дочці моїй. Хвойда вона, ти вже здогадався, і те,
чим вона тепер із цим сержантом займається, просто дрібничка проти
того, що вона раніше витворяла. Її двадцяти ще не було, а вона
вже три аборти зробила. Найбрудніша тварюка в Канеллі і на всю
округу, і я не знаю, чи знайдеться брудніша в цілому світі.

— Так де вона живе?

Баба провадила з упертістю, що обеззброювала:

— Вона такого нагородила про мою дочку моєму зятеві, а він
же нетутешній і дурість мав повірити цій вертихвістці, а не нам, хоча
ми й божилися, що все вона бреше... Але тепер він розкусив її, і вони
з дочкою живуть ще краще, ніж раніше — до того, як ця змія спробу-
вала нас отруїти своєю отрутою.

— Я розумію, але де вона живе..

— І вона ж це зробила тільки від злості, їй, мабуть, набридло
бути єдиною шльондрою в окрузі, от вона й вигадала собі напарницю,
атож, вигадала.

Мільтон спересердя щиглем скинув бутерброд у бак.

— Мене не цікавить ні ваше сімейство, ні кравчиня, зрозумієте
ви це нарешті чи ні? Мене сержант цікавить. Він часто ходить?

— Щоразу, як йому вдається. Ми годинами від вікна не від-
риваємося. Можна сказати, в жертву себе приносимо, щоб кожен його
прихід до неї на замітку взяти.

— І коли він звичайно приходить?

— Все більше увечері, годині о шостій. А буває, що й близько
першої пополудні. Не інакше як начальник якийсь, дуже вже часто
він звільнення має, з тих, кого ми бачимо, ніхто стільки не має.

— Сержант...— вимовив Мільтон,

— Це мені зять сказав, що він сержант, я в іхніх чинах не тямлю. Якщо він тобі перестрінеться, будь обережний. З обличчя видно, що він не боягуз, і м'язи аж крізь одяг прозирають, а у нас він завжди ходить з пістолетом напоготові. Я його якось зустріла і не встигла сковатися за акаціями, то він пістолет ось як тримав — наполовину з кишенні добув.

— Тільки пістолет,—зауважив Мільтон.—Ви ніколи не бачили його з автоматом? З такою штукою, у якої ствол у дірочках?

— Я знаю, що таке автомат. Ні, цей завжди з одним пістолетом ходить.

Мільтон потер онімілі ноги.

— Якщо він не приде о першій, чекатиму його о шостій. А буде треба — то й завтра цілий день прожду.

— Він сьогодні ввечері з'явиться, побачиш. Тай о першій, може, забіжить.

— Тоді скоріше показуйте будинок.

Він підпovz до неї рачки і побачив крізь лози будинок, на який вона показувала пальцем. Сільська хата з недавно переробленим на міський манір фасадом. Попереду маленький дворик, у дворику непролазна багнюка і кілька здоровених гладеньких каменюк, покладених між хвірткою і дверима. Дім стояв по той бік шосе, метрів на двадцять далі. За хатою був запущений город.

— Він ходить тільки по дорозі? А через поле? Я бачу, від казарми до її хати можна пройти навпросте.

— Тільки по дорозі. А надто тепер, восени. Навряд чи йому охота в грязюку лізти.

Мільтон машинально перевірив пістолет. Жінка ледь відсунулася, часто дихаючи.

— Це не обов'язково, що він зараз прийде,—сказала вона.—Не забудь, він усе більше вечорами ходить. А точніше сказати, ходить, коли може, бодай на півгодини, та заскочить. Вона-то, мабуть, завжди згодна. Просто пес і сука, в будь-який час готові.

— Що за вашим виноградником?

— Пустирище невеличке, ти його бачиш, бур'ян на ньому росте.

— А далі?

— Акації, цілий гайок. Якби не он той пагорбок, ти б іх побачив.

— А далі?

— Шосе.—Щоб нічого не поминути, баба, згадуючи, заплющила очі.—Шосе,—повторила вона.—Акації підходять до самого шосе,

— Гаразд. Акації стоять урівень з будинком?

— Я щось не второпаю, про що ти питиаш.

— Коли я дійду до кінця гаю, я опинюся перед будинком?

— Майже що перед будинком, ледь ліворуч. Якщо ти сковаешся на узлісці гайка.

— А що за тим узліссям?

— Путівець.

— Путівець відходить від шосе, так? А куди веде? На вершину гори?

— Так, на вершину нашої гори.

— І що, путівець весь час на відкритій місцині проходить, на видноті?

— Ні, не тільки.

— Я пішов,—заявив Мільтон.—Акації — це непогано. Якщо мені поталанить...

І він наготовувався пролізти під дротом.

Стара скопила його за плече.

— Стій. А якщо тобі раптом не поталанить? Якщо тобі не поталанить, ти скажеш, що це ми тебе навчили?

— Не хвилюйтесь. Я буду німий як могила. Але мені поталанить, неодмінно поталанить.

Він повз до того місця, де закінчувалися зарості акацій, гнукий і нечутний, як гадюка. Розрахунок за часом був непомильний, вибір місця — ідеальний: плаzuючи, Мільтон на п'ять секунд випереджав сержанта, який ішов по дорозі. Зустріч мала відбутися точно на стику путівця і шосе, коли сержант підставить йому спину: один квадратний сантиметр спини — і фашист у нього в руках. Тільки б ніщо не перешкодило, тільки б світ на п'ять секунд завмер, давши змогу лише їм двом рухатися.

Усе так просто, що він міг зробити це із заплющеними очима.

Він тицьнув його пістолетом посеред спини, такої широкої, що вона застувала дорогу і майже все небо. Сержант інстинктивно прогнувся, ледь не буцнувши Мільтона потилицею в підборіддя, і тут же потилиця ковзнула вниз: сержант осів навколішки. Мільтон підняв його і новим поштовхом пістолета зігнав з дороги під прикриття заростей. Вихопив у нього з кишені пістолет, нагрітий теплом тіла, сунув його до своєї кишені, бридливо обмацав одежду на грудях полоненого і піштовхнув його вперед.

— Поклади руки на потилицю.

Зразу за гайком акацій починається слизький, покритий червонястим багном схил.

— Іди швидше, але гляди не послизнись. Послизнешся — нарікай на себе, стрілятиму, як при спробі тікати. Ти не бачив, що у мене в руці, так я тобі скажу. У мене кольт. Ти знаєш, які дірки робить кольт?

Сержант ступав широким обережним кроком. Путівець пнувся вгору, схил ставав крутішим. Фашист був трохи нижчий за Мільтона і майже вдвічі ширший. На цьому Мільтон закінчив швидкий огляд, йому страх як кортіло ознайомити сержанта зі своїми планами.

— Ти, напевне, хочеш знати, що я з тобою зроблю? — сказав він,

— Той здригнувся, не відповівши.

— Слухай. Не сповільнюй ходи і слухай мене уважно. По-перше, я тебе не вб'ю. Зрозумів? Не вб'ю. Твої дружки з Альби взяли в полон і збираються розстріляти моого товариша. Але я обміняю його на тебе. Сподіваюся, ми з тобою встигнемо. Я обміняю тебе в Альбі. Ти чув? Скажи що-небудь.

Він мовчав.

— Скажи що-небудь!

Не повертаючи голови, сержант пробурчав щось подібне до «так».

— Тому не здумай жартувати. Я тобі не раджу. Якщо будеш проводитися добре, завтра в обід — ти уже в Альбі, у своїх. Зрозумів? Відповідай.

— Так, так.

Мільтон говорив — і вуха сержанта нашорошувались і ворушились, наче в собак, коли вони чують, як іх кличути здалеку.

— Якщо змусиш мене стріляти, вважай, що ти самогубець. Домовились?

— Так, так.

Він тримав голову прямо, майже не рухаючи нею, але очі його, звичайно, нишпорили на всі боки.

— Не сподівайся, — попередив Мільтон, — що ми натрапимо на ваш патруль. Якщо це станеться, я тебе пристрелю. Тільки-но побачу патруль — стріляю. Отож не бажай собі смерті. Ясно?

— Так, так.

— Скажи що-небудь, окрім цього «так, так».

Нижче по схилу забрехав собака, але не тривожно — весело. Вони подолали вже третину косогору.

— Не буде ніякого патруля, — вів далі Мільтон, — а зустрінемо селянина — переходь зразу на узбіччя дороги. Тоді тобі не набреде в голову чіплятися за нього. Зрозумів?

Сержант кивнув.

— Таке може набести в голову, коли людина знає, що йде помирати. Але ти ж не йдеш помирати. Обережно, не послизнись. Я не червоний, я бадолієць. Адже тобі від цього трошечки легше, еге ж? Сподіваюся, ти вже повірив, що я тебе не вб'ю. Я це кажу не тому, що ми ще надто близько до Канеллі і можемо напоротися на ваш патруль. Коли ми відійдемо далі, я навіть краще з тобою буду поводитися, ось побачиш. Ти чув? І перестань тримтіти. Ну подумай, нашо мені тебе вбивати? Невже на тебе так впливає націлений у спину пістолет? Та який же ти після цього санмарківець? Скажи, а ти теж їздив сьогодні вранці похизуватися в Санто-Стефано?

— Ні!

— Не кричи! Мені це байдуже. І перестань тримтіти. Говори що-небудь.

— А що говорити?

— Ну, ось так уже краще.

Дорога круто поверталася, і Мільтон перейшов на внутрішній бік, щоб глянути на обличчя свого бранця. Але через підняті лікті сержанта він побачив не так уже багато — сіре око і маленький акуратний ніс. Мільтон задовольнився й цим; сказати по широті, йому було байдуже. Байдуже, яке в того обличчя, байдуже, якій саме фашистській частині в Альбі він його передасть. Навіть те, що його бранець сержант, йому було байдуже. Достатньо, що це людина, одягнута у відповідну форму. Так, але яка людина! І яка форма! Мільтон з утіхою, майже з ніжністю розглядав росляву й ладну постать полоненого, і вперше йому подобалася ця форма, тішили око навіть черевики, в яких той ішов до мети, наміченої ним, Мільтоном. Який це капітал, яка велика розміна монета! Він зловив себе на думці, що за такого сержанта фашистське командування віддало б і трьох Джорджа. Але в ту ж таки мить подумав, що полонений, звичайно ж, убивав невинних людей, а точніше кажучи, розстрілював. Він скидався на вбивцю. У Мільтона перед очима постали розстріляні діти з худими личками, з вутлими грудьми — до того вутлими, що грудна кістка випиналася, мов ніс корабля. О, це ще одна правда, яку Мільтонові треба б узнати! Але він не стане розпитувати. Все одно цей санмарківець відчайдушно відпиратиметься; можливо, якщо добре пригрозити йому кольтом, він би признався, що вбивав, але тільки, мовляв, у бою. Ні, таке розслідування лише все ускладнить, зробить повернення в Манго не таким гладеньким, яким воно вже починало уявлятися Мільтонові. Ні, правда про Фульвію, як і раніше, була важливіша над усе, власне, тільки вона й існувала для Мільтона.

— Викинь із голови патрулі,— сказав він лагідно, заколисливим голосом гіпнотизера.— Моли бога, щоб їх поблизу не було. Я тебе не вб'ю, я захищатиму свого сержанта, я пальцем не дозволю нікому тебе торкнутися. Серед наших є гарячі хлопці, вони захочуть відняти тебе в мене, але дарма, нічого у них не вийде. Ти потрібний для одного-единого діла. Ти мені віриш? Говори.

— Так, так.

— Звідки ти?

— З Брешії.

— Серед ваших багато брешійців. А як тебе звати?

Він не відповів.

— Не хочеш говорити? Боїшся, що я хвалитимусь? Та я ніколи не стану про тебе розповідати — ні завтра, ні через двадцять років. Ніколи. Отож можеш тримати своє ім'я при собі.

— Аларіко,— несподівано вимовив сержант.

— А з якого ти року?

— З двадцять третього.

— І мій товариш теж. Бачиш, який збіг. А чим ти займався до армії?

Мовчанка.

— Студент?

— Ні.

Бугор обіч дороги швидко танув, і вони виходили на відкрите місце. Мільтон кинув погляд уніз, на Канеллі, і побачив, що містечко не так далеко, як він сподівався.

— Перейди на другий бік. Тримайся ближче до бугра.

Ще один крутий поворот дороги, але цього разу, замість краще розглянути обличчя полоненого, Мільтон умисне опустив очі.

Сержант важко дихав.

— Половина узвозу вже позаду. Навіть більше. Що вище, то ближче твій порятунок. Завтра опівдні ти будеш вільний і дістанеш змогу знову стріляти в нас. А що, як колись ти опинишся в моїй шкурі, а я — в твоїй? Саме ти і я поміняємося ролями? В такій війні, як оця, все може бути. Адже ти мене не обміняєш, га? Ти мене — під мур?

— Hi! Hi! — прохрипів сержант.

В цьому «ні!» було більше благання, ніж заперечення.

— А що тут такого? Не думай, ніби я вважаю себе менш жорстоким, ніж ти. Кожен із нас постарається взяти від другого якнайбільше. Я — свого товариша, ти — мою шкуру. Отак ми й поквитаємося...

— Hi, hi! — повторив той.

— Гаразд, облишмо цю тему. Я говорив жартома, так, щоб розважитися. А тепер вернімося до дійсності. Я сказав, що тебе захищатиму. Як тільки ми прийдемо, я нагодую тебе й напою. Подарую тобі пачку англійських сигарет. Адже ти англійських зроду не курив. І ще я дам тобі поголитися. Я хочу, щоб ти добре виглядав, коли тебе побачать командири з Альби, розумієш?

— Дозвольте мені опустити руки.

— Ні.

— Я їх триматиму по швах, як зв'язаний.

— Hi. Але потім я обіцяю тобі краще ставлення. Сьогодні вночі ти спатимеш у постелі. Ми — на соломі, а ти — в постелі. Я сам стану на чатах біля дверей — спокою ради, щоб ніхто не утнув ніякого фокуса, поки ти спиш. А завтра вранці тебе поведуть на обмін найнадійніші з моїх товаришів. Я сам їх відберу. Ось побачиш. То невже я погано з тобою поводжуся? Скажи, я з тобою погано поводжуся?

— Hi, hi.

— Отож-бо. Але ти ще не знаєш моїх товаришів. Проти них я звір.

Вони були вже майже на вершині. Мільтон зиркнув на годинника: за кілька хвилин друга, до п'ятої вони будуть у Манго. Він подивився вниз, на Канеллі, і в нього запам'орочилося в голові, всього на кілька секунд, і він не зрозумів, з утоми це, з голоду чи з удачі.

— Ну, от і все, — сказав він.

При цих словах сержант став як укопаний і застогнав.

Мільтон здригнувся і міцніше стис пістолет.

— Що ти подумав? Ти мене неправильно зрозумів. Не бійся. Я не збираюся тебе вбивати. Ні тут, ні де завгодно. Я тебе не вб'ю. Скільки можна повторювати! Ти мені віриш? Відповідай.

— Так, так.

— Іди.

Вони піднялися на плескату вершину й пішли по ній. Мільтон подумав, що вона ширша, ніж здалася йому вранці. Він ковзнув поглядом по будинку — самотньому, безмовному, порожньому і байдужому, як уранці. Сержант брів тепер, не розбираючи дороги, провалюючись у багнюку, продираючись крізь реп'яхи.

— Стій, — сказав Мільтон.

— Не треба! — озвався той, зупиняючись.

— Та перестанеш ти нарешті тримті? Я ось про що подумав.

У нас на шляху буде одне село, де наші стоять. Звісно, там теж є гарячкуватий народ. Особливо — двоє моїх товаришів, у яких ви вбили братів. Я не кажу, що саме ви, санмарківці. Так от, ці хлопці, мабуть, захочуть з'їсти тебе з усіма тельбухами. Тому ми не будемо заходити до цього села, ми його обійдемо, там є одна улоговинка, по ній і спробуємо пройти. Тільки не здумай...

Пальці сержанта, що лежали на потилиці, розтулилися з огидним хруском. Руки на тлі матового неба були схожі на вітрякові крила. Він наче не торкався землі і — страшний, неоковирний — летів убік, туди, де починається укіс, і поза нирця, якої він набув у польоті, видавала його намір.

— Hi! — гукнув Мільтон, але колтужка уже вистрілив — ніби цього крику було досить, щоб привести в дію курок.

Сержант упав навколошки і завмер на мить, закинувши голову й ніби уткнувшись у небо маленьким акуратним носом. Мільтонові віддається, що все це відбувається не на землі, а в повітрі, на матовому тлі неба.

— Hi! — зарепетував Мільтон і знову вистрілив, цілячись у велику червону пляму, що розповзалася на спині сержанта.

11

Тільки що пройшов дощ, і віяв вітер — такий сильний і різкий, що здирав камінці з багністого підложжя і котив по дорозі. Майже зовсім посутеніло, і вітер, здавалося, видував з повітря останнє тьмяне світло присмерку.

Двоє людей придивлялись один до одного на відстані двадцяти кроків: погляди спрямовані вперед, щоб узнати свого чи випередити рух чужого, руки — на кобурі. Та ось один із них — в маскувальному плащі, здатому вітрилом, той, хто випірнув з-за рогу самотнього будинку, — повільно наставив пістолета на людину, яка зупинилася, вийшовши з-за повороту дороги, і стояла там, хитаючись на вітрі, мов дерево.

— Підійди ближче, — сказав чоловік із пістолетом у руці. — Підніми руки і плескай у долоні. Плескай у долоні, тобі кажуть! — повторив він, силкуючись перекричати вітер.

— Це ти, Фабіо? — запитав другий.

— А ти хто? — вигукнув Фабіо, ледь опускаючи пістолет. — Ти хто такий? Невже... Мільтон?

І вони рвонулися назустріч один одному, ніби кожен повинен був негайно, цієї миті спертись на другого.

— Яким вітром? — запитав Фабіо, помічник командира загону, що стояв у Треццо. — Тисяча літ, як тебе не бачено в наших краях. Живемо на відстані однієї гори і по тисячі років не зустрічаемся... Чому ти в цивільному?

Йому довелося напружити зір, щоб розрізнати цивільне вбрання Мільтона, — настільки воно було обліплene багнюкою.

— Я йду із Санто-Стефано. Був там у особистій справі.

Вони розмовляли, намагаючись перекричати безцеремонний вітер і часто повторюючи одне й те саме двічі, не дожидаючись, поки другий перепитає.

— В Санто-Стефано сьогодні вранці були санмарківці.

— Знайшов кому казати! Таж я ледве ноги звідти виніс, довелося навіть через Бельбо перестрибувати.

Фабіо добродушно засміявся, але вітер миттю, наче пушинку, відніс його сміх далеко в сторону.

— У тебе є люди без зброй? — запитав Мільтон.

— А в кого їх нема?

— Тоді віддай це кому-небудь. — І Мільтон простяг йому сержантів пістолет.

— Нéдмінно. А чому ти його віддаєш?

— Бо зайвий. Він мені заважає.

Фабіо зважив пістолет на руці, потім порівняв зі своїм.

— Чудова «беретта», новіша, ніж моя. Треба буде ще разок глянути, на світлі, а поки що... — I Фабіо прибрав у кобуру сержантів пістолет, а свій опустив до кишені.

— Він мені заважав,— повторив Мільтон.— Фабіо, е якісь новини про Джорджа?

— Що ти сказав?

— Зайдімо до хліва, тут неможливо розмовляти,— крикнув Мільтон, показуючи на будівлю при дорозі.

— Я туди не піду і тобі не раджу. Там сидять троє коростявих з моого загону. Коростявих!

Фабіо повернувся спиною до вітру і говорив, зігнувшись навпіл, ніби звертався не до Мільтона, що стояв поряд, а до когось, хто лежав у придорожній канаві.

— Якби не вітер, ти звідси почув би, як вони стогнуть. Laются, і стогнуть, і трутися об стіни, мов ті ведмеді. Ноги мої там більше не буде, адже вони вимагають, щоб я їх чухав. Tiцяють тобі, що під руку трапиться, а ти повинен їх чухати — то цурпалком, то якоюсь зализякою. Нігті їм уже не допомагають, подряпин вони не відчувають. П'ять хвилин тому Діего мене мало не задушив. Дав мені залисне шкрабло, щоб я його чухав, ну я, зрозуміло, відмовився, тут він і вхопив мене за горлянку.

— Я хотів довідатися про Джорджа,— крикнув Мільтон.— Як, по-твоєму, він ще живий?

— Найімовірніше, що живий. Якби його коцнули, ми б уже знали. Хтось би прийшов з Альби і повідомив.

— А раптом ніхто не прийшов через негоду?

— Коли йдеться про такі речі, негода не зупинить.

— То ти думаеш... — не вгавав Мільтон, але в цю мить на нього обрушився справжній шквал.

— Туди! — крикнув Фабіо і, схопивши Мільтона за лікоть, кинувся разом із ним за кам'яну тумбу при в'їзді до села.

— То ти думаеш,— вів далі Мільтон, як тільки вони сковалися від вітру,— то ти думаеш, він ще живий?

— По-моєму, так — оскільки нічого про нього не чутно. Його, маєтися, судитимуть. Батьки, я певен, умовлять єпископа втрутитись, а якщо так, без суду не обійтися.

— А коли суд?

— Цього я не знаю,— відповів Фабіо.— Знаю, що одного з наших судили через тиждень по тому, як узяли. А під мур поставили — не встиг він вийти з будинку суду.

— Фабіо, мені потрібні точні відомості,— сказав Мільтон.— А ти мені нічого точного не кажеш.

Фабіо присунувся до нього, так що вони ледь не буцнулися лобами.

— Ти що, збожеволів, Мільтоне? Як я можу щось точно сказати? Чи ти хочеш, щоб я заявився на заставу біля Порта-Кераска, скинув берета...

Мільтон жестом спробував урвати його, але Фабіо вирішив додоговорити:

— ...скинув берета і защебетав: «Прошу пробачення, панове фашисти. Дозвольте відрекомендуватися: партизан Фабіо. Чи не можу я запитати, чи живий ще мій товариш Джорджо?» Ти таки схибнувся, Мільтоне! До речі, ти умисне сюди прийшов, щоб довідатися про Джорджа?

— Авжеж. Ви найближче до міста.

— А зараз ти куди? До себе в Треїзо?

— Я переночую у вас. Завтра вранці хочу підкрастися до Альби й послати туди якогось хлопчика по новини.

— Ночуй на здоров'я.

— Тільки мені не хотілося б стояти на варті. Я з четвертої години на ногах, та й учора цілий день проходив.

— Ніхто не вимагатиме, щоб ти стояв на варті.

— Тоді покажи, де мені спати.

— Ми поділилися й ночуємо в кількох місцях,— пояснив Фабіо.— Альба надто близько, а ці гади тепер і ночами вилазки влаштовують. Ми не можемо всім гуртом у одному місці спати. Так хоч, якщо вони застукають нас зненацька, не переб'ють усіх відразу.

Він відірвався від тумби і рукою, що колихалася на вітрі, мов гілка у воді, показав йому на довгасту приземкувату будівлю біля підошви трейзької гори, за майже невидимими в пітьмі полями.

— Там чудовий хлів,— додав Фабіо.— Всі вікна з шибками, і худоба є.

— Сказати, що ти мене прислав?

— Не обов'язково. Ти знайдеш там наших.

— Я з них кого-небудь знаю? — запитав Мільтон, якому й подумати було страшно, що доведеться розмовляти хай там з ким.

Фабіо прикинув подумки і сказав, що Мільтон побачить там старого Мате.

Спночіло, дерева розгойдувались і шуміли на вітрі. Пройшовши кілька кроків, Мільтон згубив стежку і, замість шукати її, подався навпростець через поля, вгрузаючи в багно по літки. Він не відводив очей від будівлі, що темніла попереду: вона ніяк не наближалась, і в Мільтона було відчуття, що він топчеться на місці.

Коли він нарешті дістався до току, не такого грузького, як поле, і зупинився обшкrebти з себе грязюку, чорне громадя трейзької гори нагадало йому про Лео. «Мене немає вже другий день і завтра знову не буде — якби навіть стався кінець світу. Бідолашний Лео, уявляю, як він злиться і турбується. Злиться і турбується — це ще півбіди, уявляю, який він розчарований. Адже він довго сушив собі голову, яким похвальним епітетом мене нагородити, і нарешті знайшов потрібне слово: класик. Мовляв, я велика людина, бо зберігаю спокій і тверезість, коли всі інші, не виключаючи і його, втрачають тяму».

Пригнічений цими думками, Мільтон підійшов до дверей хліва і сильно штовхнув їх.

— Гей ти! — озвався чийсь голос.— Спокійніше там. А то у нас хворе серце.

Мільтон затримався в дверях, задихнувшись від теплого повітря, осліпнувши від неяскравого ацетиленового світла.

— Та це ж Мільтон! — вимовив той самий голос, і Мільтон узняв голос Мате й побачив знайомі добре очі на суворому обличчі.

Хлів був великий, його освітлювали дві ацетиленові лампи, підвішені до сволоків. Біля ясел стояло шестеро волів, а в окремій загороді були вівці — голів із десять. Мате сидів посеред хліва на купі злежалої соломи. Двоє інших партизанів сиділи на яслах, раз у раз відштовхуючи колінами морди волів. Ще один спав у ящику з сіном: на борту ящика лежали його широко розкидані ноги. Біля дверей у кухню на дитячому стільчику сиділа стара і пряла кужиль. Волосся жінки здавалося нитками тієї самої пряжі.

— Доброго вечора, синьйоро,— привітався з нею Мільтон.

Поряд зі старою, стоячи колінами на порожніх мішках, робив уроки хлопчик: зошит лежав на перекинутій догори дном діжці.

Мате вдарив долонею по соломі, пропонуючи Мільтонові місце біля себе. Хоча він розташувався на відпочинок, весь його арсенал був при ньому; Мате навіть не послабив шнурків на черевиках.

— Тільки не кажи, що я тебе налякав,— мовив Мільтон, опускаючись поряд із ним на солому.

— Ще ѿ як налякав! У мене ѿ правда віднедавна серце поболює. Наше ремесло вплива на серце гірше, ніж робота водолаза. А ти розчахнув двері, ніби вибухова хвиля. І знаєш, яке в тебе обличчя? Скажи, ти давно не дивився в дзеркало?

Мільтон розгладив лиць долонями.

— Шо ви тут робили?

— А нічого. П'ять хвилин тому закінчили грати в «жучка», і відтоді я думаю.

— Про що?

— Тобі здається дивним... але про свого брата, який тепер у полоні в Німеччині. При тому пеклі, що тут у нас, уяви собі, я думав про брата. У тебе нікого нема у полоні в Німеччині?

— Тільки друзі та шкільні товариши. Восьме вересня?.. Він був у Греції, в Югославії?..

— Та що ти! Він був у Александрії, за два кроки від дому, і не зміг урятуватися. Люди добиралися з Рима, з Тріеста добиралися, добиралися бозна-звідки, тільки він не появився, хоча був у Александрії. Мати прождала на порозі до кінця вересня. І як тільки він примудрився? Зауваж, він не тюхтій, з усіх братів він найзавзятіший. Це він навчив нас усіх витівок, відчайдушності навчив і багато чого такого, що мені згодилося в партизанському житті. Ось що я тобі скажу — і річ тут не лише в моєму братові: треба б нам частіше загадувати про тих, кого запроторили до Німеччини. Ти бодай раз чув, щоб про це говорили? Ніхто про них і не згадує. Нам би слід дужче на газ натискати не тільки заради себе, а ѿ задля них також. Згоден? Мабуть, гірше нема, як сидіти за колючим дротом, вони там, певне, з голоду припухають, божеволіють. Навіть один-єдиний день може мати для них вагу, може стати вирішальним. Якщо ми бодай на день кінець війни наблизимо, хтось, диви, не помре, хтось інший не збожеволіє. Треба швидше вернути їх додому. А потім ми станемо про все розповідати, ми — їм, вони — нам, і їм буде дуже прикро розповідати лише про те, як вони нічого не могли зробити, і без кінця слухати про наші подвиги. Слушно я кажу, Мільтоне?

— Атох, — відповів він, — але я думаю про людину, якій у тисячу разів гірше, ніж твоєму братові. Якщо ця людина досі жива, вона погодилася б на Німеччину. Німеччина для неї стала б порятунком. Ти вже знаєш про Джорджа?

— Про Джорджа Шовкову Піжаму?

— Чому ти звеш його Шовковою Піжамою? — зацікавився Ріккардо, один із тих двох, що осідлали ясла.

— Не кажи, — пошепки попросив Мільтон.

— Не твого це розуму діло, — кинув Мате у відповідь Ріккардо й упівголоса сказав Мільтонові: — Воно, звісно, негарно, та, коли я візнав, що його взяли, я чомусь згадав, як він, лягаючи спати на солому, вдягав шовкову піжаму.

— Що йому зроблять, як ти гадаєш?

Мате витрішив очі.

— Още запитав! А по-твоєму, що?

— Але спочатку його судитимуть...

— О так, — підхопив Мате. — Цілком можливо. Навіть напевне судитимуть. Мазуриків, таких, як Джордже, спершу завжди судять. Якби тебе схопили, було б те саме. І тебе б судили, так само як Джордже. Адже ви студенти, рибка до рибки, відкриєш бляшанку — любо дивитись. Вас-то судять. Вас судити вони згодні, хіба ні? А такі, як я або оті двоє, ми для суду не доросли. Таких як схоплять, зразу кидають під мур і розстрілюють вліт. Тільки ти не думай, Мільтоне, ніби через цю різницю я на тебе зуб маю. Здихати зразу чи за три дні — хіба не все одне?

— Фашистський потріх! — подав голос хлопчик.

Бабуся посварилася на нього веретеном.

— Щоб я цього більше не чула! Що й казати, набрався розуму в партизанів.

— Не виходить у мене,— поскаржився хлопчик, маючи на увазі домашнє завдання.

— Спробуй ще раз і побачиш — усе вийде. Вчителька не задасть такого, що вам не під силу.

Пінко, другий з тих, що сиділи на яслах, запитав:

— Ви говорили про того, якого учора вранці схопили на розтоці біля Маньєри?

— Не вчора,— поправив Мільтон,— а позавчора.

— Ні, ти помиляєшся,— заперечив Мате, скинувши очима на Мільтона.— Це було учора вранці.

— Так ви про нього говорили? — хотів знати Пінко.— Чесно кажучи, не дуже-то мені подобається, як він дався їм до рук.

Мільтон різко обернувся.

— Що ти хочеш цим сказати? — І він пильно, некліпно подивився на партизана, маючи таке відчуття, що, осуджуючи Джорджа, цей нещасний високочень ображає Фульвію.— Що ти хочеш цим сказати?

— А те, що він не захищався до останнього, як Блекі, або зразу не пустив собі кулю в рот, як Нанні.

— Був туман,— пояснив Мільтон,— і через туман він не зробив ні того, ні того. Він нічого не встиг збегнути.

— Пінко,— сказав Мате,— ти змарнував таку чудову нагоду помовчати. Ти що, забув, який туманище був учора вранці? Фашисти наскочили на хлопця, як могли наскочити на дерево або на корову.

— В тумані йому не вдалося показати, що він не боягуз,— наполягав Мільтон.— Але я можу поручитися, що він справжній мужчина. Якби він мав змогу, він би напевне вистрілив собі в рот, як Нанні. Я б такого не казав, якби не один випадок. Це сталося в жовтні минулого року, коли ніхто з нас ще не пішов у партизани, коли в слові «партизан» чулося щось таємниче. Ви не гірш за мене пам'ятаєте місто за тих часів. На кожному розі — банди Граціані, вулицями розігружують німці на мотоциклах із кулеметами, фашисти повиповзали з усіх щілин, зрадники-карабінери...

— Я пам'ятаю,— перебив його Пінко,— я обеззброїв одного такого карабінера...

— Дай мені закінчити,— процідив Мільтон крізь зуби.

Рідні тримали їх під замком,— на горищі або в комірчині,— а як і випускали, то доводилося вислуховувати розпатрякування про відповідальність і про почуття вини; вони, мовляв, батьків заженуть у мòгилу тощо. Але одного вечора, саме в жовтні минулого року, Мільтонові й Джорджо остобісіло сидіти в чотирьох стінах, і через служницю Клерічі вони домовилися сходити в кіно. Того вечора йшов фільм з Вівіан Романс.

— Я її пам'ятаю,— сказав Ріккардо.— У неї рот, як банан.

— А де йшла картина? — поцікавився доскіпливий Мате.— В «Едемі» чи в «Корінфі»?

— У «Корінфі». Я сказав матері, що вискочу по сигарети до сусіда, який торгував на чорному ринку, та й Джорджо, мабуть, вигадав щось у цьому дусі для своїх.

Вони йшли до кінотеатру найглухішими вуличками. Вони не боялися, але їх мучили докори сумління. Дорогою їм не зустрівся жодний собака, і тишу порушували тільки перекоти грому. Наближалася гроза. Дощ ще не почався, проте блискавки спалахували так часто і так низько, що раз у раз вулицю заливало лілове світло. Уже у вестибюлі кінотеатру вони зрозуміли, що глядачів у залі — півтора каліки. Даючи їм із Джорджо квитки, касирка скривила на обличчі несхвальну гримасу. Вони піднялися на балкон — там було рівно п'ять душ, усі сиділи поблизу від запасних виходів. Мільтон перехилився через поручні балкона: в партері душ п'ятнадцять, майже самі підлітки, що не відали, як це не-

безпечно — бути призовного віку і без документів. Двері запасних виходів були розчинені навстіж, незважаючи на холод, що тягнув з вулиці, і перекоти грому, які заглушували звук.

— А про що була картина? — запитав Ріккардо.

— Чи не все одно? Називалася вона «Сліпа Венера».

Близьче до кінця картини вони лишилися на балконі тільки вдвох. Інші поприходили раніше і встигли подивитися кінець фільму з попереднього сеансу. Нових глядачів — нікого. Про всякий випадок Мільтон і Джорджо перебралися в перший ряд, звідки можна було стежити за партером. Раптом вони почули крики і біганину в фойє, ті, що сиділи в партері, миттю кинулися до запасних виходів. «Влипли! — сказав Мільтон Джорджо. — Бісова Вівіан Романс!» Мільтон метнувся до запасного виходу, але двері були засинені знадвору на засув. Мільтон навалився на них плечем, але вони не піддавалися — тільки ледь здригнулися. Гамір унизу тривав, навіть став голоснішим. Крики, тупіт утікачів, двері грюкають, стіни трясуться. «Ідуть на балкон!» — крикнув він Джорджо і кинувся до звичайного виходу, розраховуючи — раніше, ніж фашисти піднімуться — вискочити на сходи і звідти на зовнішній балкон, щоб стрибнути з чотириметрової висоти на подвір'я. Він кинувся до дверей, хоча був певен, що вже пізно, що він зіткнеться з фашистами, які, стрибаючи через три сходинки, мабуть, уже долають останній прольот. На бігу він кинув погляд на Джорджо і побачив, що той перелазить через поручні, майже переліз.

— Хто з вас був у цьому кінотеатрі, знає, що від балкона до партеру там десять метрів. Джорджо збирався кинутися вниз, хоч і знов, що неминуче розіб'ється об залізні крісла партеру. «Ні!» — крикнув я йому, а він навіть не відповів, навіть не поглянув у мій бік, він дивився на двері і чекав, коли з'являться фашисти. Але внизу все заспокоїлося. Нічого страшного не сталося. Я хочу сказати, що фашистами й не пахло. Хтось спробував пограбувати касу, касирка закричала, на допомогу прибігли білетери, от і все, а глядачі подумали, що це облава. Але факт залишається. Якби в дверях з'явилася пика первого фашиста, Джорджо заподіяв би собі смерть, стрибнувши вниз.

Запанувала мовчанка, потім Мате сказав:

— Я гадаю, Джорджо накладе на себе руки, якщо вони досі не випустили йому кишкі. Уявляю, що з ним діється за гратами. Як подумає він про свою невдачу, так зі зlostі й розпачу розіб'є собі голову об мур.

Нова мовчанка, яку урвав хлоп'як, звертаючись до бабусі:

— Марна праця. Не виходить у мене цей твір, та й годі.

Стара зітхнула й повернулася до партизанів.

— Серед вас, часом, нема когось за вчителя?

Мате показав на Мільтона. Мільтон машинально підвівся з соломи і, підійшовши до хлопця, нахилився над ним.

— Бери вище, ніж учитель, — пояснив Мате старій. — Професор, а не вчитель. Прямо з університету.

І стара — у відповідь:

— Боже, яких тільки великих людей не занесла ця клята війна до нашої глушини!

— Яка тема? — запитав Мільтон.

— Наші друзі — дерева, — випалив хлоп'як.

Мільтон випростався поморщившись.

— Про це я не вмію. Дуже шкода, але я не можу допомогти тобі.

— З тебе такий самий учитель, як із мене... — розсердився хлопчик. — Сто чортів! Чого ж ти виліз, якщо не можеш допомогти?

— Я... я думав... інша тема.

Він пішов у куток хліва і ногами заходився підбивати солому, готуючи собі постіль. Він хотів заснути. Він сподіався уже через десять хвилин спати як убитий. Сержант його не мучив, сержант сам себе вбив, він, Мільтон, тут ні до чого, адже він його навіть в обличчя не бачив. Кеп-

сько, якщо не пощастиТЬ заснути. Він видихався, у нього більше нема снаги. Йому здавалося, що він тоненький, як опалий лист, і весь жований-пережований.

Ріккардо, все ще сидячи на яслах, голосно запитав:

— Скільки тобі точно років, Мате?

— Багато,— відповів Мате.— Двадцять п'ять.

— Так, старий ти. Ще трохи — і на тельбухи можна.

— Дурень! Я не в тому розумінні. Я в розумінні досвіду. На моїх очах стільки людей загинуло. Кого нетерплячка згубила, кого любов до жінок, кого тютюн, а кого дурна думка, начебто можна партизанити, розігджаючи в автомобілі.

Мільтон совався на соломі, затуливши очі руками. «Завтра. Що в мене вийде завтра? Де мені шукати нового полоненого? До того ж це пуста надія. Такі нагоди трапляються раз у житті. Що він наробив, той сержант!.. Цікаво, чи знайшли його вже, чи він досі там, нагорі, лежить у темряві, у багні. Але чому, чому? Він утовкмачив собі в голову, що я його дурю, поки нам ще може зустрітися патруль, а відійдемо далі — тут я його і... Що він наробив! Але завтра, що я робитиму завтра? Адже в мене навіть плану немає, де шукати!»

Хоча він примудрився разом з очима затулити й вуха, він добре чув, про що говорять інші, і це було для нього жорстокою мукою.

Пінко перевів розмову на молоденьку вчительку, недавно прислану в село заступати стару вчительку, що захворіла. Пінко приїжджа подобалася, Ріккардо — також.

— Дайте спокій біdnій учительці,— сказала стара.

— Це чому ж? Адже ми не прагнемо завдати їй прикрості. Ми за нею ходимо, щоб обдарувати її втіхою.— І Пінко засміявся.

— Ось побачите,— застерегла стара,— побачите, чим такі речі закінчуються.

— Ви говорите про стару вчительку, а стара анітрохи нас не цікавить,— ущипливо кинув Ріккардо.

— Знову вчителька? — озвався Мате.— З учительками, хлопці, стережеться, дуже вже в них фашизм глибоко в'ївся. Не знаю, чим це їм дуче так догодив, але серед них дев'ять із десяти — фашистки. Я можу вам розповісти про одну таку для прикладу.

— Ану.

— Фашистка до самих кісток,— вів далі Мате.— Із тих, що мріяли народити сина від Муссоліні. Вона б і з цим сучим сином Граціані не проти переспати.

— Хвилиночку,— озвався Пінко.— Вона молода була, гарна? З цього треба починати.

— Років тридцять,— повідомив Мате.— Ладна жіночка. Здорована, дещо грубувата, але все на місці. Надто шкіра в неї гарна була... чистий шовк.

— Слава богу,— зрадів Пінко.— А то якби вона старою була чи негарною, ти міг би розповідати про неї скільки завгодно, а я б і слухати не став, хай би то найцікавіший у світі випадок був.

— Коли ми довідалися, що вона проти нас агітує... Ага, я забув сказати, що був тоді в червоних. Ми стояли на підгір'ї Момбаркаро, власне, уже в горах. Нашого комісара звали Макс, і в нього був помічник Алонсо, який воював в Іспанії і називав себе військовим делегадо, уповноваженим. Не знаю вже, який це в них там чин, але в Іспанії хлопець точно був, на кожні три слова у нього прохоплювалося одне іспанське — і тут він нас не дурив, це було ясно, хоч ми й не знали мови. Але Іспанія Іспанією, не в ній справа, а в тому, що хлопцеві нічого було не варто вбити людину.

Після короткої паузи Мате провадив:

— Так от, учителька, про яку я кажу, жила в Бельведері, за десять кілометрів од нашої бази. Коли стало відомо, що вона агітувала проти

нас,— а ця дурепа не встигала слова мовити, як нам тут же його передказували,— комісар Макс звелів зробити їй перше попередження. Приходить до неї наш товариш, спокійний такий хлопчина, і попереджає, а вона сміється йому в обличчя і криє його словами, яких учительці й знати не випадає. Він змовчав — усе-таки жінка. Потім нам передали, як вона на майдані розводилася, що добре, якби фашисти піднялися на пагорби і всіх нас перестріляли з кулемета. Ми на це начахали. Іншого разу вона заявила, що добре, якби фашисти піднялися з вогнеметами, і вона, мовляв, життя віддала б за те, щоб побачити нас усіх спеченими живцем. Тоді Макс послав їй друге попередження. Його приніс хлопець на вдачу крутіший, ніж перший, але і йому вона дала на горіхи, і, щоб не порішивши її на місці, він швидше звіявся, чортіхаючись на чому світ стоїть. Розумієте, ця вчителька була цікава істота, може, навіть кумедна, але не для тих, у кого запеклося серце. Вона не вгавала, підливала масла у вогонь, і одного разу, коли ми поверталися з рівнини — ми промерзли і не знайшли ні краплі пального, по яке, власне, їздили,— Макс велів зупинити ваговоз у Бельведері. Нам відчинив батько вчительки — і все з ходу збагнув. Він усе з ходу збагнув і ну качатися по підлозі. Ми через нього переступили і заходимо до хати, а він чіпляється нам за ноги. Прибігла його дружина — і бух навколошки. Вона сказала, що ми маємо рацію, але благала не вбивати її дочки.

Стара підвелаась і сказала онукові:

— Все, пора спати.

— А от і ні, я хочу дослухати.

— Зараз же мені спати! — і вона веретеном загнала його в кухню й побажала партизанам доброї ночі, додавши:— Дай боже нам усім прокинутися живими завтра вранці.

Мате зачекав, поки вони вийдуть, і повів далі:

— Тільки не треба, каже, її вбивати. Вона, мовляв, у них едина дочка, ім стільки зусиль коштувало вивчити її на вчительку. Вона, матуся, сама візьметься за дочку, все інше занедбає, навіть куховарити перестане, тільки за нею дивитиметься і, як маленький, рота її затикатиме. У тата теж голос прорізався, татусь заявив, що він патріот і хоробро воював у ту війну, що він віддав Італії в сто разів більше, аніж від неї дістав. Мовляв, його заслуги переважають неправильні погляди його дочки. Але Макс відповів, що він марно старається, що вже запізно. Щодо вчительки, сказав Макс, з нашого боку було виявлено терпіння, яке пахне зрадою нашої справи. Тієї миті вилізла сама вчителька. Мабуть, вона ховалася десь у закутку, але не винесла батьківських сліз. Що й казати, вона була хоробріша за багатьох мужчин. З'явилася — і ну чехвостити нашого брата, в першу чергу — Макса. Вона навіть плювалася, але, як більшість жінок, плюватися не вміла, і слини потрапляла їй на кофту. Алонсо, іспанець, стояв біля мене, у Макса за плечима, і давай нашіптувати: «Розстріляти, розстріляти, розстріляти», — просто як маятник. Алонсо шепотів у потилицю Максові, і Макс кивав, ніби вже вирішив, що так тому й бути. «Посмійте тільки мене розстріляти, сквіто, бандюги!» — зарепетувала та фашистка. Тут підходить до мене один товариш, не здатний ні на яку жорстокість, і каже: «Мате, вони її розстріляють, скінчиться тим, що розстріляють. Мені це не подобається. Занадто жорстоко. Що з неї питати, баба є баба — не головою думає, а іншим місцем». — «От-от, — згоджується, — це чортів Алонсо воду каламутить, якщо він не заткнеться, він усіх нас загітує». — «Авжеж, — каже мій товариш, — ти на Макса глянь, він уже згоден». Тут виходить наперед один партизан і зупиняється перед учителькою. «По-твоєму, добре було бажати нам смерті від вогнеметів. Щодо вогнеметів ти краще мовчала б» — і, оскільки вона нахабно сміється у відповідь, він ступає ще крок і замахується, щоб зацідити її по морді. Але Макс хапає його за руку: «Стій! Ми дамо їй добру науку. Маленькі уроки тепер уже тільки на школу». А Алонсо знай нацьковує: «Розстріляти, розстріляти», — певний, що так і буде. Мій товариш знову до мене: «Мате, я не можу, щоб

її розстріляли. Зробімо що-небудь, бога ради!» Тоді я кажу йому, щоб він підтримав мене, а сам виходжу наперед і руку піднімаю — прошу слова. «Ти чого?» — дивиться на мене Макс, весь зрошений потом. «Хочу свою думку сказати. Демократичним шляхом. Так от, я не став би її розстрілювати, комісаре. Адже вона баба, думає не головою, а іншим місцем. Покарати її, звичайно, треба, і я пропоную вчинити з нею, як тітовці чинять зі словенками, котрі гуляють із фашистами. Обстрижемо її наголо». Макс озирається на всі боки, бачить — майже всі згодні зі мною і дивляться на мене з полегкістю і навіть із вдячністю. Тільки Алонсо побілів з люті, плонув мені на черевик і вилася по-іспанському.

— Як саме? — запитав Пінко.

— Не знаю і ніколи ні в кого не питав перекладу. Але у мене в очах потемніло, і не так від того слова, як через плювок на черевику. Я буцнув Алонсо головою в живіт, і цей тип у мене навпіл зігнувся, наче картонний. Я навалився на нього і витер черевик об його пику. Коли я випростався, Макс мовчав, а вчителька хихотіла. Розумієте, хихотіла. Та коли Макс сказав: «Я згоден, не варто її розстрілювати, на неї шкода автоматної черги, пострижемо її під нуль, як пропонує Мате», — тут вона перестала сміятися, скопилася за голову і зразу відсмикнула руки, ніби там уже ні волосинки не залишилося. Один із наших, Поло його звали, взявся виконати вирок і попросив у матері ножиці. Стара була як у тумані — зраділа, що дочки не розстріляють, і водночас сторопіла, почувши, що ми її обчирижимо, — тому й не зрозуміла, чого хоче Поло. «Ворушися, тітко, — квапив Поло і тихенько її підштовхував, — волосся відросте, а шкура ні». Вчительку вже посадили силоміць на стільця — верхи. Спідниця задерлася, стегна оголились до половини. Тобі б вони сподобалися, Пінко, вони були на твій смак. Могутні, як у велогонщика. Нарешті Поло озброївся ножицями, але вчителька сіпала головою, і в Поло нічогісінько не виходило, і тоді він звелів ще двом тримати її голову. Ножиці були великі й тупі, стригти було нелегко. Але Поло старався з усієї сили, і вже прозирнула шкіра. Хлопці, ніколи не дивіться, як стрижуть наголо жінку, не дай боже вам побачити голий жіночий кумпол, навіть не пробуйте його собі уявити. Це найбридкіша штука на світі, до того ж вона цілком міняє людину. Але, незважаючи на страшенну потворність, вона притягує. Ми всі дивились, як загіпнотизовані, вчителька більше не опиралась, тільки лаяла нас і далі охриплім голосом, від якого ми почували себе ще більш ніяково. Дехто з наших тихенько повиходили, вернулися до вагону. Від того, що вчителька совалася на стільці, спідниця підбилась вище, тепер видно було резинки. Макс обтирав піт і квапив Поло. Поло лаяв інструмент, лаяв себе, що взявся за це діло, від напруги в нього зсиніли пальці, в яких були ножиці. Вчителька відихалася, тепер вона тільки схлипувала, як маленька. Татусь сидів на канапі, затуливши обличчя долонями, але між пальцями дивився, як падають додолу обчирижені пасма волосся. Мати стояла навколошки перед образом богородиці і молилася — без схлипувань, без сліз. На голову вчительки страшно було дивитися. Наші майже всі звіялися. Я теж вийшов...

Запала довга мовчанка. Тепло вичахало, більшість тварин заснуло — уві сні вони дихали рідше. Потім почувся шепті Ріккардо, ледь чутний, призначений Пінко:

— У мене є одне святе правило: убивати тільки в бою. Це мое єдине правило. Я певен, що якби я вбивав як горіхи лущив, то мене й самого уже давно пристукинули б ні за цапову душу.

Потім весь світ за межами хліва здригнувся, і через секунду дощ заторохтів по даху. Ще трохи, і удари крапель злилися в суцільний шум, і Мате з утихі потер по-старечому руки. Вкладаючись, він кинув погляд на Мільтона. Той лежав долілиць на соломі і, певне, спав, хоча його всього трясло, а руки й ноги, не перестаючи, рили солому.

Однаке Мільтон не спав. Він думав про сторожиху на віллі Фульвії,

і голова в нього йшла обертом. «А я не помилувся? Не зробив із муhi слона? Чи правильно я зрозумів, чи правильно витлумачив її слова? У мене паморочиться голова, але я повинен зосередитися. Що казала сторожиха? Чи справді вона розповідала про Фульвію і Джорджо? Мені, бува, не приснилося? Ні, таки вона справді сказала... Я навіть пам'ятаю зморшки в кутиках її рота, коли вона говорила. А може, все-таки я неправильно її зрозумів? Надав не того сенсу її словам? Ні, сенс був, едино можливий. Певні взаємини... іншими словами... інтимні. Хвилину. Сторожиха сама зробила такий висновок, чи я підказав їй? А я не перебільшив? Ні, ні, вона говорила ясно, і я правильно її зрозумів. Але навіщо їй потрібно було, щоб я дізнався про це? Такі речі звичайно приховують саме від зацікавлених осіб. Адже вона знала, що я люблю Фульвію. Не могла не знати. Собака на подвір'ї знати, стіни вілли, листя черешень знали — я люблю Фульвію. То що ж казати про неї, яка, крім усього іншого, чула половину моїх звірянь Фульвії! Тоді навіщо їй знадобилося розчаровувати мене, відкривати мені очі? З доброго серця? Справді, вона до мене непогано ставилася. Але хто тягнув її за язик? Вона повинна була зрозуміти, що її слова для мене гострий ніж. Чого це вона раптом? Може, вирішила, що зручнішої нагоди не буде, що раз це для мене не так страшно? Вона мовчала, поки я був хлопчаком. Та коли побачила мене знову, зрозуміла, що перед нею мужчина, що війна зробила мене мужчиною і я витримаю... О так, я витримав, хоч вона відшмагала мене, як дитину — крихітну, безпорадну. Хочеться вірити, вона говорила всерйоз, не дай боже, якщо всі мої сумніви й біль породжені тільки фразами, кинутими для красного слівця. Адже і Фульвія заронила в мою душу любов своїми безвідповідальними розмовами ради красного слівця... Годі, годі, годі! Я мучився, не знаючи, що робити, куди йти завтра. Але тепер я знаю, що буде завтра. Я знову піду в дім Фульвії, побачу сторожиху і примушу її докладно все повторити. При цьому дивитимуся їй просто в очі. Хай усе повторить і ще додасть те, чого не сказала минулого разу».

12

Була дев'ята година ранку. Між білими хмаринками в небі виднілося лише кілька просвітів сталевого кольору, в одному з яких висів місяць, прозорий і пощерблений, ніби обсмоктана карамелька.

Лейтенант бачив, що збирається на дош, але подумав, що справу можна буде провернути до того, як небо обрушить на землю перші потоки води.

Він зазирнув у кімнату відпочинку сержантського складу, яку готували під церемонію прощання з тілом сержанта Аларіко Роцсоні, і пройшов на середину подвір'я. Помахом рукі підклікав до себе чергового сержанта.

— Белліні і Річчо — надвір, — сказав він.

— Белліні — з командою, яка заступила в наряд на різниці.

Отже, першим буде Річчо, подумав лейтенант. Річчо — молодший з двох, шмаркач навіть проти п'ятнадцятьрічного Белліні.

— Приведи Річчо.

— Він, мабуть, на кухні або в підвалі. Зараз запитаю, де він може бути, — сказав сержант.

— Навіщо зайлі розмови? Сам його знайди. І скажи йому, що на подвір'ї... треба дещо розвантажити.

Сержант насупив лоба і промовисто подивився на офіцера. Він міг дозволити собі деяке панібратство, адже вони обидва — з одних країв, з Марке. Лейтенант відповів йому промовистим поглядом. Сержант покосився на вікна штабу.

— Я не перечу, за Роцсоні треба помститися. Не думайте, вібі я проти помсти. Але хай за вбивство поплатиться хтось із тих паразитів, які любесенько живуть собі на горbach і корчать із себе героїв...

— Нічого не вдієш.

— Тож ці двоє — діти, вони були зв'язкові і просто гралися у війну...

— Нічого не вдієш,— повторив лейтенант.— Так наказав командир.

Сержант рушив до кухні, а лейтенант скинув рукавички і повільно почав їх знову натягувати. Він тоді не пустив пари з уст — мовчав про це й капітан-сардінець. Обидва клацнули підборами. «Його вбили через хвойду,— сказав командир.— Мені його не шкода, але май обов'язок — негайно за нього помститися: розстріляти полонених, які в мене є. Жоден з моїх солдатів, хоч би він загинув, не залишиться не відомщеним». Вони знову клацнули підборами. Але виконувати наказ доводиться йому, сардінець переклав це на нього, а сам сів складати оголошення, яке пополудні розвісять по цілому Канеллі: хай люди знають про наслідки вбивства сержанта Роццоні.

Через подвір'я, нюшкуючи землю, пробігла німецька вівчарка. Лейтенант проводжав її очима, поки не почув чавкання по багну кроків. На Річчо були кущенькі штанці з маскуальної тканини і майка — уся в дірках, у брудних плямах від іжі та засохлого поту. Хлопець давно не стригся, довге волосся звисало позаду кіскою, і він раз у раз несамовито чухмарив голову.

— Стани струнко,— звелів йому сержант.

— Не займай його,— прошепотів лейтенант і, вже звертаючись до Річчо, сказав:— Ходімо на подвір'я.

— Пане лейтенанте, а що розвантажувати?— запитав хлопець і поплюяв на руки.

— Нічого,— буркнув лейтенант.

Через кілька кроків він помітив, що одна щока у Річчо спухла.

— Тебе що, били?

В хитруватих і покірливих очах Річчо спалахнули бісики.

— І зовсім не били,— відповів він.— Як подивитися, то здається, мені добре фізію зіпсували, а насправді це в мене флюс. Ні, мене не били, навпаки — пірамідон дали.

— Болить?

— Тепер не дуже. Пірамідон діяти починає.

На всьому подвір'ї залишилися тільки вони удвох і вівчарка: все ще пригнувши морду до самої землі, вона бігла попід стіною, за якою була річка. Лейтенант зізнав, що за цією стіною уже повинен бути сержант...

— То що будемо розвантажувати?— знову запитав Річчо.

— Нічого,— відповів лейтенант, цього разу цілком недвозначно.

З казарми вийшли троє солдатів і з гвинтівками напереваги рушили до них. Річчо їх не бачив — він стояв туди спиною.

— Просто так ви нас ніколи не кликали — ні мене, ні Белліні,— сказав Річчо, чухаючи лоба.

— Ти повинен вислухати мене.

Річчо наготовувався слухати, але раптом рвучко обернувся й побачив трьох солдатів, які зупинилися в нього за спиною.

— А вони тут чого?..— запитав Річчо, й губи його скривились у старечій гримасі.

— Приготуйся,— випалив лейтенант.

— Померти?

— Так.

Хлопець прикладав руку до грудей.

— Ви хочете мене розстріляти? За що?

— Хіба ти забув, що тебе ще тоді засудили на смерть? Думаю, не забув. А сьогодні я одержав наказ і повинен виконати вирок.

Річчо судомно ковтнув.

— Я думав, про той вирок уже ніхто й не згадує. Адже цілих чотири місяці минуло.

— Для тебе, на жаль, нічого не змінилося,— сказав лейтенант,

— Але якщо ви мене не розстріляли тоді, чому ви хочете розстріляти мене тепер? Той вирок уже все одно що недійсний. Якщо ви тоді мене не розстріляли, значить, він однаково що скасований.

— Ні, вирок не скасований.— Голос лейтенанта лунав усе лагідніше й лагідніше.— Просто його не було виконано.

Поверх голови Річчо лейтенант подивився на трьох солдатів, намагаючись збегнути, подобається ім чи не подобається, що він так бариться, хоче, щоб усе було по-доброму, і побачив: один з несхвальною усмішкою позирає краєчком ока на вікна штабу.

— Але ж я добре поводився. Хіба ні? Всі чотири місяці добре поводився.

— Ти добре поводився. Це правда.

— Ну а якщо так... то чому ви хочете мене вбити?— В куточках очей у хлопця простили дві слізини, вони не падали, а ставали все більші й більші...— Мені тільки чотирнадцять років. Адже ви знаєте, мені тільки чотирнадцять. Чи, може, ви щось виявили про мене — старе що-небудь! Але я ж ніколи нічого поганого не робив. І навіть не бачив, як інші робили. Я був зв'язковим — та й годі.

— Розумієш, убито одного з наших,— сказав лейтенант.— Сержант Роццоні, ти його знав. Його вбив на горі хтось із ваших.

У Річчо пересохло в роті, він був неспроможний поворухнути язиком, не міг вимовити ані слова, а він же знав, що, як цієї хвилини не заговорить, лейтенант подасть знак солдатам — і його поведуть. Він вчасно опанував себе і сказав:

— Мені дуже шкода, що так вийшло з цим сержантом... але ж, коли у вас раніше вбиті були, відтоді як я тут, ви ж мене не займали!

— То було раніше.

— Пам'ятаєте, коли вбили рядового Полаччі?— наполягав Річчо.— Я навіть допомагав робити... як його... катафалк, і ви й не думали на мене сердитися.

— То було раніше.

Річчо бгав у руках нижній край майки.

— Але ж я тут ні при чому. Мені тільки чотирнадцять років, і я був зв'язковим. Якщо по правді, то я лише друге повідомлення ніс, коли мене схопили, присягаюся. Я не винний. А наказ, хто дав про мене наказ?

— Хіба ти не знаєш, хто тут віддає накази?

— Капітан? — запитав Річчо.— Я його стільки разів бачив, вашого капітана, тут, на подвір'ї, і думаете, він на мене криво дивився? Нічого подібного. Одного разу показав мені канчук, а сам сміється.

— То було раніше,— зітхнув лейтенант, не маючи вже духу звести очі на трьох солдатів.

— Я хочу поговорити з капітаном,— сказав Річчо.

— Не можна. Та й марно це.

— Він так хоче, капітан?

— Авжеж. Тут робиться тільки те, чого хоче капітан. Хіба ти не знат?

Річчо тихо заплакав, марно шукаючи в кишені носовичок.

— Але ж я,— сказав він, утираючи слізози рукою,— я завжди добре поводився, завжди слухався. Що ви мені веліли, те й робив. Підмітав, чистив чоботи, сміття викидав, вантажив і розвантажував... А коли це буде?

— Зараз.

— Прямо зараз?— перепитав Річчо, прикладавши руки до грудей.— Ні, ні, це неможливо. Страйвайте. Ви тільки мене... тільки зі мною це зробите? А з Белліні — ні?

— І з ним теж,— відповів лейтенант.— Наказ стосується і тебе, й Белліні. По нього вже пішли на різницю.

— Бідолашний Белліні,— схлипнув Річчо.— А ми його неочекаємо? Так хоч ми удвох будемо.

— Наказ,— пояснив лейтенант.— Ми не можемо чекати. Нічого вже не вдієш... Сміливіше, Річчо, іди.

— Ні,— спокійно вимовив Річчо.

— Пора. Візьми себе в руки.

— Ні. Я хочу бачити матір. Свою маму. Мені тільки чотирнадцять років. Це надто жорстоко.

Офіцер скинув очима на солдатів. Двоє з них — він зрозумів — хотіли, щоб це швидше скінчилося, з жалості хотіли. Третій дивився на нього злісно, немовби кажучи: «З нашим братом вони так не панькаються, для нас у них одна увертюра — скалозубство, а ти тут сопля розвів, бач який добрењкій. Офіцер, називається! Та ти, певне, з тих, хто вже думає, ніби правда не на нашему боці і скоро нам капець? Ну а ми то що? Чи в нас, у солдатів дуче, камінь замість серця?»

— Пора, Річчо,— повторив лейтенант, помітивши, що третій солдат розкрив обійми, збираючись прийняти в них Річчо, обійми кати.

— Ні,— відповів Річчо...— Мені тільки чотирі...

Лейтенант замружив очі і сильно штовхнув його в плече — Річчо впав на руки солдатові, а двоє інших кинулись йому на допомогу. Вони здавили хлопця так, що він не міг навіть крикнути і тільки дригав ногами.

Солдати поволокли Річчо до брами, лейтенант ішов позаду на свинцевих ногах.

— Убивці! Мамо! Вони мене вб'ють!

До клятої брами все ще було далеко, сержант, напевне, уже чекав, брама стояла прочинена.

Несподівано живий клубок розпався, ніби в його центрі вибухнула граната; утворилася порожнеча, посеред якої стояв напівголий Річчо; він дивився на офіцера, показуючи на нього пальцем.

— Не займайте мене! — зарепетував він на солдатів.— Я сам піду. Заберіть руки, не торкайтесь до мене! Я сам піду. Якщо ви Белліні розстріляєте, з ким я залишуся в цій паскудній казармі? Та я б однієї хвилини тут у вас не витримав, сам попросив би, щоб мене розстріляли. Хай солдати не підходять до мене! Я сам піду.

Лейтенант жестом показав солдатам, щоб вони не підходили. Річчо ступив кілька кроків і зупинився...

— Мало не забув,— сказав він.— У мене в камері солодкий пиріг, мені мама прислала. Я його тільки покуштувати встиг — малий шматочок ущипнув. Я б залишив його Белліні, але по Белліні теж уже пішли. Віддайте пиріг першому партизанові, який потрапить у вашу смердючу в'язницю. Будьте ви прокляті, якщо візьмете його собі.

Він вийшов до річки, і солдати зачинили браму. Лейтенант постояв ще секунду і швидко вернувся на середину подвір'я. Але й тут він не міг залишатися, ніби боявся, що залп за муром уб'є і його. Прудкою ходою він попрямував до офіцерської іdalні.

Ударив залп. Усі в казармі були, очевидно, в курсі справи: ніхто нікуди не біг, ні про що не питав, не визирав із вікон.

Від міста долинуло відлуння залпу і тут же стихло.

Лейтенант пригладив рукою чуба — йому здалося, що волосся в нього стало сторч,— і повільно, доляючи кволість у ногах, рушив до прохідної — чекати Белліні.

В цей час Мільтон прямував до вілли Фулльвії, що стояла на останньому пагорбі перед Альбою. Він пройшов уже більшу частину шляху, уже залишилася далеко позаду вершина пагорба, звідки він побачив віллу. Запнута завісою дощу, вона виникла перед ним, як міраж. Дорога була сущільною калюжею, по якій він ішов убрід; дерева, кущі й трава похилилися під дощем.

Дощ не переставав. З вершини пагорба Мільтон кинувся вниз, в

улоговину, не те що боячись — мріючи послизнутися. Разів зо два він проїхав по схилу на спині, вчепившись обіруч у кобуру з пістолетом, мов то було стерно або кермо. Потім став підійматися на згірок, звідки знову мав побачити її дім. Він поспішав, не шкодуючи ніг, але просувався вперед черепашачою ходою. Він, кашляв і стогнав. «Ну навіщо я туди йду? Вночі я був сам не свій, у мене, напевне, почався жар, і я Марив. Все ясно, нема чого розбиратися чи уточнювати. Жодних сумнівів. Слова жінки мали чіткий сенс, один-однісінський сенс...»

Він піднявся на вершину і відгорнув з чола чуб, який дощ то приkleював, то змивав. Ось вона, вілла, на своєму згірку, по прямій до неї метрів двісті, не більше. Можливо, виною тому була густа запона дощу, але Мільтонові вілла здалася негарною, занехаяною і ветхою, ніби минуло не чотири дні, відколи він її бачив, а сто літ. Стіни були брудно-сірого кольору, покрівлю заснувала цвіль, дерева біля дому стояли мокрі, понурі.

«Ні, все одно, все одно треба йти. А що мені лишається робити? Сидіти згорнувши руки я не можу. У селянина є син, пошлю його в місто по новини. Дам хlopчакові... дам йому грошей, здається, в мене є десять лір, хай усі й бере!»

І знову він ковзнув униз, втративши на якийсь час з очей дім Фульвії. Мільтон спустився до річки, нижче мосту. Вода вкривала каміння, покладене для переходу вбірд. По кісточки в крижаній, масній від бруду воді, переступаючи з каменя на камінь, Мільтон перехопився на той берег. Тут він вийшов на шлях, по якому чотири дні тому вертався з Івоном. Опинившись на рівнині, він рушив далі — затято, до пари затятому дощу. «На що я став схожий? Я весь у багні — суцільне багно зовні і всередині. Рідна мати, і та б зараз мене не впізнала. Фульвіє, ти не повинна була цього робити. А надто як узяти до уваги, що мене чекало. Ale ти не могла знати, що мене чекає, що чекає його й усіх хlopців. Ty нічого не повинна була знати, крім одного: я кохаю тебе. I тепер я повинен знати лише одне — чи моя ти душою? Я думаю про тебе навіть тепер, навіть за таких обставин думаю про тебе. A ти знаєш, що як я перестану думати про тебе, ти зразу умреш?.. Ale не бійся, я ніколи не перестану про тебе думати».

Передостанній підйом. Мільтон ішов, заплющивши очі, зігнувшись і навпіл. Коли він відчує, що дістався до вершини, він випростається і розплющає очі, подарувавши їм її дім. Великі краплі свинцевим шротом били його по голові, й іноді йому кортіло кричати з нестерпного болю. Не дивина, що він не помітив людини, яка йшла йому назустріч кроків за тридцять лівіше, за живоплотом. Це був селянський хlopець, він прудко ішов полем, ступаючи навшпиньки по багну, стиснувшись у клубок, ніби в будь-яку секунду збирався кинутись біgom і тому не давав собі розслабитися. Незабаром він зник за стіною дощу.

На узгірку Мільтон подивився на дім і, не зупиняючись, уже подався був униз по косогору. Балансуючи на слизькому схилі, він ледь нахилився вперед — і побачив солдатів. Він завмер на місці.

Іх було душ п'ятдесят, вони розсипалися по полю, лише один стовбичив на шляху; гвинтівки майже в усіх за плечем, маскувальні комбінезони понамокали, дощ розбивався об блискучі шоломи, перетворюючись на водяний пил. Найближче був солдат на дорозі — метрів за тридцять від Мільтона; гвинтівка лежала в нього на руках, ніби він колисав її. Ніхто поки що не помітив Мільтона.

Великим пальцем він розстебнув кобуру, але пістолета не видобув. У ту секунду, коли солдат на дорозі подивився на нього напівліпими від дощу очима, Мільтон повернув назад. Фашист не зчинив тривоги, тільки хрипко скрикнув з подиву.

Мільтон ішов угору сягнистою впевненою ходою, а серце його не-самовито калатало, і він відчував, як росте вширину його спини, виступаючи вже за узбіччя дороги. «Це кінець. Тільки б куля влучила в по-тилицю. Чого ж він не стріляє?»

— Стій! Здавайся!

У нього похолонуло всередині, ліва нога не слухалась, але він зробив над собою зусилля і рвонув до вершини згірка. В нього стріляли з гвинтівок і автоматів, і Мільтонові ввижалося, що він не по землі біжить, а летить у повітрі, підстъобуваний вітром куль. «В голову, в голову!» — подумки волав він. І ось уже він перемахнув через гребінь і опинився на протилежному схилі, тоді як безліч куль борознили вершину згірка і розтинали повітря над нею.

Він з'їхав униз, прооравши багно головою, з широко розплющеними невидющими очима. Він натикався на гостре каміння й на колючки, але не відчував болю й не помічав крові — а може, рані пластирем залипила грязюка. Він підхопився на ноги й побіг, але надто повільно й важко, не зважуючись озирнутися, зі страху, що побачить їх уже на гребені — вишикуваних у ряд, ніби в тирі. Він незграбно біг між бугром і річкою і раптом подумав, що зараз зупиниться — адже з такою швидкістю йому однаково від них не втекти. І він щоміті чекав залпу. «Тільки не в ноги, тільки в хребет!» Він біг до того місця над річкою, де було більше дерев. І тут він помітив метрів за п'ятдесят попереду на бугрі солдатів, наполовину скованіх за мокрими заростями жовтої акації. Мабуть, це був інший патруль. Солдати ще не бачили Мільтона, він був схожий на зліплений з багна привид, але ось і вони закричали, бе-ручі його на приціл:

— Стій! Здавайся!

Він зупинився й позадкував. Кинувся до мосту, але через три кроки упав і покотився вбік. По ньому стріляли з гребеня згірка і з кущів на бугрі, кричали до нього й до самих себе, розпалюючись, перегукуючись, лаючись.

Крижана вода обпекла йому коліна, на плечі сипалося зрізане кулями гілля чагарів. Він загаявся не більше ніж на секунду, але йому було ясно, що й цього досить: якби зараз він наважився озирнутися, то, певне, побачив би солдатів просто на березі, що цілилися йому в голову з семи, восьми, десяти гвинтівок. Його рука метнулася до кобури, але знайшла її порожньою — пальці намацали лише трошки рідкої багнюки. Ну звісно, він загубив пістолета, з'їжджаючи сторч головою по косогору. З розпацу він повернув голову й подивився в кущі. Лише один солдат був близько, за двадцять кроків: він стежив за мостом, гвинтівка танцювала у нього в руках. З оглушливим плюскотом Мільтон рвонувся через річку — і ось він уже біля берега. Позаду знову кричали, поновилася пальба. Він виповз навкарачки на берег і побіг через нескінченний голий лужок. Він намагався бігти прудко, але з цього нічого не вийшло: у нього підігнулися коліна, й він упав. Солдати дико репетували. Чийсь лютий голос grimав на солдатів. Дві кулі тицнулися в землю поряд з ним — м'які, жадані. Він звівся й побіг — без напруги, спокійно, навіть не зигзагами. На нього не шкодували набоїв, кулі летіли зграями, розсипом. Вони летіли не лише навздогін, а й збоку, кілька солдатів перебігли лівіше, щоб перейняти його, і стріляли з випередженням, як стріляють птицю. Кулі, що летіли навпереди, страшили його куди більше: у тих, хто палив навздогін, прямо по ньому, було більше шансів покласти його на місці. «В голову! В голову-у-у!» У нього більше не було пістолета, щоб застрелитися, він не бачив поблизу жодного дерева, об яке можна було б розчерепити голову; на бігу він стиснув обіруч руками горлянку, пробуючи задушити себе.

Він біг усе швидше, все розкутіше, серце стукало в груди, але не зсередини, а іззовні, ніби вимагало: пустіть мене на мое місце! Він біг, як зроду в житті не бігав, як ніхто ніколи не бігав, і гребені гір попереду, потемнілі від води й відполіровані вітром, відбивалися бліскучою крицею в його широко розплющених напівсліпих очах. Він біг — і постріли та крики затухали, тонули в безкрайньому неподоланному болоті між ним і ворогами.

Він усе біг і біг, але вже не торкаючись землі: тіло, дихання, рухи,

зусилля — нічого цього більше не було. Він біг зовсім незнайомими місцями — можливо, його невидючі очі просто не впізнавали їх — і раптом його мозок ожив. Але думки налітали іззовні, вони вдаряли його в чоло, як ото камінчики, випущені з рогатки. «Я живий, Фульвіє! Я живий. Фульвіє, зараз ти мене вб'еш».

Він біг і біг, рівнина перейшла у відчутний підйом, але йому здавалося, ніби він біжить рівним полем, сухим, пружким — втіха та й годі. Зненацька перед ним виникло селище. Мільтон завив і кинувся вбік, обминаючи селище, женучи щодуху. Та коли він його поминув, він раптом завернув, оббігаючи селище з протилежного боку. Йому необхідно було бачити людей, щоб переконатися: він живий, він не безплотний дух, що витає в повітрі, чекаючи ангелів з їхніми сітями. Він вернувся до початку селища і тепер біг вулицею. Із школи саме виходили діти, вони з'юрмилися на ганку і дивилися на ріг вулиці, за якимчувся лункий тупіт по бруку. З-за повороту вилетів Мільтон, схожий на зміленого коня: очі геть білі, роззявленій рот у піні, при кожному ударі ногою об шлях з тулуба бризкає грязюка. Хтось закричав — можливо, вчителька біля вікна, але він був уже далеко, біля останнього будинку.

Він біг з виряченими очима, майже не бачачи землі і зовсім не бачачи неба. Він був один — цілковите відчуття тіші і супокою. Але він усе біг і біг — легко, невтримно. Ось попереду з'явився лісок, і він кинувся прямо туди. Та тільки-но ступив під дерево, як йому здалось, ніби вони стоять суцільною, без єдиного просвітку стіною, і за метр від цієї стіни він упав на землю.

З італійської переклали
Валентин КОРНІЄНКО та Анатоль ПЕРЕПАДЯ

Заставка Ганни Ярошенко